

Ιωάννης Σ. Πέτρου

Ομότ. Καθηγητής Α.Π.Θ.

**Θρησκεία, Φανατισμός, Μισαλλοδοξία
και το Δικαίωμα Ελευθερίας της Γνώμης**

Έννοια του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας

Η λέξη «φανατισμός» αποτελεί απόδοση στα ελληνικά της γαλλικής λέξης «fanatisme», που προέρχεται από το επίθετο «fanatique», και αυτό από το λατινικό επίθετο «fanaticus» (που σημαίνει “θεομανής”, αυτός δηλ. που κυριεύεται από ιερή μανία). Το επίθετο «fanaticus» προέρχεται από το ουσιαστικό «fanum» που σημαίνει «το ιερό», «ο ναός».

Η ονομασία «fanatici» αποδόθηκε στους ιερείς ορισμένων αρχαίων θεοτήτων, όπως της Ίσιδας και της Κυβέλης, οι οποίοι κυριεύονταν από ένα είδος ιερού παραληρήματος, κατά τη διάρκεια του οποίου πληγώνονταν και άφηναν να τρέχει το αίμα τους.

Η σημασία, βέβαια, διαφόρων εννοιών και όρων δεν παραμένει πάντοτε ίδια, αλλά μέσω της χρήσης τους άλλοτε διευρύνεται και άλλοτε απλώς μεταβάλλεται. Έτσι, σύμφωνα με το Μείζον Ελληνικό Λεξικό *Φανατισμός είναι η υπερβολική αφοσίωση σε κάποιες ιδέες, αντιλήψεις κ.λπ., η οποία εξωθεί αφενός στον παραλογισμό, και αφετέρου στην έχθρα προς εκείνους που έχουν διαφορετικές ή αντίθετες αντιλήψεις. Φανατικός είναι ο κατεχόμενος από φανατισμό, ενώ με το ρήμα φανατίζω δηλώνονται ενέργειες που πραγματοποιεί κάποιος, μέσω των οποίων «υποκινεί, προτρέπει, προκαλεί ή διεγείρει» σε άλλους τον φανατισμό¹.*

Στην εποχή μας, λοιπόν, ο όρος φανατισμός δηλώνει το φαινόμενο εκείνο κατά το οποίο ένα άτομο δεν αντιμετωπίζει τους άλλους και τις αντιλήψεις τους με

¹ *Μείζον Ελληνικό Λεξικό* (Τεγόπουλος – Φυτράκης), Αθήνα: εκδ. Αρμονία, 1997. Τα τέσσερα ρήματα «υποκινεί, προτρέπει, προκαλεί ή διεγείρει (ενν. «κάποιος κάποιον άλλο»)» χρησιμοποιούνται στο σχετικό με την καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας Νόμο 4285/2014: «*Τροποποίηση του ν. 927/1979 (Α' 139) και προσαρμογή του στην απόφαση – πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ της 28ης Νοεμβρίου 2008, για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου (L 328) και άλλες διατάξεις*», άρθρο 2.

ανοχή, αλλά επειδή παθιάζεται για τις ιδέες και τα σύμβολα της δικής του πίστης ή των πεποιθήσεών του, δεν ανέχεται το διαφορετικό και είναι έτοιμος να χρησιμοποιήσει τη βία για να προσηλυτίσει ή να καταστρέψει εκείνους που δεν συμμερίζονται την πίστη ή τις πεποιθήσεις του (θρησκευτικές, πολιτικές, ιδεολογικές κ.ά.).

Το φαινόμενο του φανατισμού από το χώρο της ατομικής συμπεριφοράς και ψυχολογίας περνά σε εκείνον της ομαδικής ψυχολογίας. Είναι ευνόητο ότι την κοινωνία, χωρίς να παραγνωρίζει τις ατομικές περιπτώσεις φανατισμού, (αφού μπορεί να εξελιχθούν σε ομαδικές), πρέπει να την απασχολεί περισσότερο η ομαδική διεύρυνση και εκδήλωση του φαινομένου, γιατί στην περίπτωση αυτή καθίσταται ιδιαίτερα επικίνδυνο. Αναφέρεται καταρχάς στη θρησκευτική πίστη, επεκτείνεται όμως και σε άλλες μορφές «πίστης» ή πεποιθήσεων, στις οποίες το κατεξοχήν χαρακτηριστικό είναι ότι το ορθολογικό στοιχείο του ανθρώπου εκτοπίζεται από το ανορθολογικό και το άλογο, όπως συμβαίνει πολλές φορές στην περίπτωση πολιτικών ιδεολογιών, ιδίως ιδεοληψιών, εθνικιστικών εκρήξεων κ.λπ.².

Παρόμοια είναι και η σημασία του όρου *Μισαλλοδοξία*. Σημαίνει: μίσος προς αλλόθρησκους ή προς εκείνους που πρεσβεύουν διαφορετικές αρχές και αντιλήψεις (θρησκευτικές, κοινωνικές, πολιτικές κ.λπ.).³ Κατά κυριολεξία «μισαλλοδοξία» είναι το μίσος προς τη διαφορετική «δόξα» (από την αρχαία ελληνική), που σημαίνει γνώμη, αντίληψη. Επομένως, με την έννοια της «μισαλλοδοξίας» δηλώνεται το μίσος προς τη διαφορετική γνώμη, δοξασία, αντίληψη, ενώ «*Μισαλλόδοξος*» (μισώ + αλλόδοξος) είναι ο κατεχόμενος από μισαλλοδοξία.

Θρησκεία και φανατισμός

Η θρησκεία λειτουργώντας ως κοινωνικός παράγοντας παίζει σε αρκετές περιπτώσεις ουσιώδη ρόλο στην παραγωγή φανατισμού και μισαλλοδοξίας. Αλλά δεν είναι όμως μόνον αυτή που μπορεί να συμβάλει στην παραγωγή φανατισμού και μισαλλοδοξίας. Τον ρόλο αυτό της παραγωγής φανατισμού μπορούν να επιτελέσουν και πολιτικοκοινωνικές ιδεολογίες, ιδίως στις ακραίες τους μορφές, όπως αυτές που αναπτύσσονται και στις δύο πλευρές του πολιτικού φάσματος, οπότε φυσικά πρόκειται για ιδεοληψίες.

Πρέπει όμως να επισημανθεί ότι τόσο η θρησκεία όσο και οι πολιτικές ιδεολογίες δεν παράγουν μόνο φανατισμό και μισαλλοδοξία, αλλά και θετικές δράσεις, λειτουργίες και σχέσεις. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη θετική λειτουργία τους είναι η ανάπτυξή τους σε ένα πλαίσιο ηπιότητας, ανοχής του διαφορετικού και σεβασμού των άλλων. Ακόμη, έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι δεν

² Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, Αθήνα 1994, τόμ. 59, σ. 151.

³ Βλ. Μείζον Ελληνικό Λεξικό Τεγόπουλου – Φυτράκη.

λειτουργούν θετικά ή αρνητικά από μόνες τους, αλλά ανάλογα με το πώς θα χρησιμοποιηθούν από αυτούς που τις πρεσβεύουν ή τις επικαλούνται. Αυτό σημαίνει ότι αν θέλει κανείς να παράξει θετικές σχέσεις και θετικό έργο χρησιμοποιώντας τη θρησκεία, ή ορθότερα συγκεκριμένη θρησκεία, θα πρέπει ανάλογα να επιλέξει τη θετική κατεύθυνση στη χρήση της. Φυσικά, και η επιλογή αυτή σημαίνει ότι οι θρησκευτικές αντιλήψεις υπόκεινται σε πολύπλοκη επεξεργασία μέσα στην κοινωνία, για να υπάρξει θετικό αποτέλεσμα προσαρμοσμένο στα δεδομένα της σύγχρονης πραγματικότητας. Το ίδιο ισχύει και για την πολιτική και τις πολιτικές ιδεολογίες. Αντίθετα, επιλέγοντας κανείς την αρνητική λειτουργία και κατεύθυνση, την επιθετικότητα απέναντι στους άλλους, τον απόλυτο χαρακτήρα των αντιλήψεων που υποστηρίζει και την απόρριψη κάθε διαφορετικής αντίληψης είναι βέβαιο ότι θα έχει αρνητικά αποτελέσματα. Επομένως, έχει ιδιαίτερη σημασία να αναλύσουμε κάτω από ποιες προϋποθέσεις λειτουργούν αρνητικά, και πότε μπορούν να λειτουργήσουν θετικά.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος παρουσιάζει με έναν παραστατικό τρόπο το δίλημμα αυτό. Συγκεκριμένα λέγει ότι η θρησκεία είναι σαν το λάδι. Μπορεί να χρησιμοποιήσει κανείς το λάδι για να βάλει φωτιά, αλλά μπορεί και να το χρησιμοποιήσει για να θεραπεύσει πληγές. Επομένως, όπως στην περίπτωση του λαδιού, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο θετικά όσο και αρνητικά, το ίδιο ισχύει και για τη θρησκεία. Η λειτουργία της μέσα στο κοινωνικό πεδίο, θετική ή αρνητική, εξαρτάται από το ποια μορφή λειτουργίας θα επιλέξουν γι' αυτήν οι άνθρωποι. Η διάσταση αυτή είναι πολύ σημαντική, γιατί μπορεί να κατανοηθεί μέσα από μια διαδικασία αυτοκριτικής πότε θα αναμένει κανείς μια θετική λειτουργία της θρησκείας μέσα στον κοινωνικό χώρο, και πότε υπάρχει μια αρνητική λειτουργία της. Η διαδικασία αυτοκριτικής σημαίνει ότι τοποθετείται κανείς μέσα από μια προοπτική θετικής επιλογής, και όχι μέσα από την τυχαία πορεία θεωρώντας ότι τα πράγματα βαδίζουν αυτονόητα θετικά. Σύμφωνα με την κοινωνιολογική θεωρία που διατύπωσε ο William I. Thomas⁴, όταν μία κατάσταση συλλαμβάνεται με θετικό τρόπο, τότε πραγματοποιείται θετικά μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα. Το τραγικό όμως είναι ότι τόσο στο χώρο της θρησκείας όσο και στο χώρο της πολιτικής δεν υπάρχει πάντοτε η διάθεση επιλογής μιας θετικής λειτουργίας, γιατί στα μάτια των φανατικών και μισαλλόδοξων φαντάζει η πορεία που ακολουθούν ως «θετική» λειτουργία. Εδώ είναι απαραίτητο να επισημανθούν διαστάσεις και αντιλήψεις που λειτουργούν αρνητικά όταν οι άνθρωποι ή ομάδες και οι φορείς τους επιζητούν να τις επιβάλουν στους άλλους ή ακόμη χειρότερα όταν εκλαμβάνουν την αποδοχή των αντιλήψεών τους ως τη μοναδική προϋπόθεση για τη «σωστή» κατ' αυτούς λειτουργία της κοινωνίας, αλλά και την ευημερία του ίδιου του ανθρώπου.

⁴ William I. Thomas, Αμερικανός κοινωνιολόγος (1863-1947).

Αυτά που μπορούν να λεχθούν για τη θρησκεία ως παράγοντα παραγωγής φανατισμού και μισαλλοδοξίας ισχύουν και για την περίπτωση της ιδεολογικής πολιτικής ή για την επιβολή κάποιας ιδεολογίας που καταλήγει σε συνδυασμό με την άσκηση εξουσίας να λειτουργεί αυταρχικά. Στην περίπτωση αυτή δεν λειτουργεί το λογικό αλλά ο ανορθολογισμός και το άλογο. Είναι ευνόητο ότι όταν συνδυάζεται η θρησκεία ή η ιδεολογία (δεν έχει σημασία αν η ιδεολογία είναι αριστερή ή δεξιά, γιατί και οι δύο, όταν δεν λειτουργούν με βάση το λογικό και το εφικτό, είναι εξίσου καταστροφικές και επικίνδυνες) με την άσκηση πολιτικής εξουσίας ή γενικότερα οποιασδήποτε εξουσίας τα πράγματα είναι τραγικά για αυτούς που υφίστανται τις συνέπειες της άσκησης μιας τέτοιας παράλογης και ενδεχόμενα απάνθρωπης πολιτικής που δεν μπορεί να έχει καμιά απόδοση ούτε μπορεί να λύσει κανένα πρόβλημα, αλλά δημιουργεί συνεχώς νέα προβλήματα και βαθμιαία οδηγεί ή διολισθαίνει στον «αυταρχισμό», και ίσως στον «ολοκληρωτισμό».

Οι δύο αυτές έννοιες του «αυταρχισμού» και του «ολοκληρωτισμού» αποδίδουν στο χώρο της πολιτικής μορφές καθεστώτων που διαφέρουν κατά πολύ μεταξύ τους. Η πρώτη («αυταρχισμός», «αυταρχικό καθεστώς») δηλώνει ένα απόλυτο και «δεσποτικό» καθεστώς που επιδιώκει να επιβάλει τη θέλησή του, ακόμη και στις περιπτώσεις που προσχηματικά εμφανίζεται ότι διαλέγεται με τους οπαδούς του. Το δεύτερο, το «ολοκληρωτικό» δηλ. καθεστώς, είναι επίσης αυταρχικό, αλλά επιπλέον απαιτεί τυφλή υπακοή σε αυτό από μέρους όλων, οπότε όσοι αρνούνται να υποταγούν υφίστανται ποικίλων μορφών διώξεως.

Πάντως στις περιπτώσεις που μια θρησκεία ή μια ιδεολογία χρησιμοποιείται για τη νομιμοποίηση της εξουσίας ικανοποιούνται απλώς αυτοί που είναι «πιστοί» οπαδοί της ιδεολογίας ή της θρησκείας αυτής και απολαμβάνουν από την άσκηση της εξουσίας, η οποία στηρίζεται σε αυτήν. Ενώ οι άλλοι υφίστανται τις αρνητικές συνέπειες της συμπίεσης αυτής θρησκείας / ιδεολογίας και πολιτικής.

Χαρακτηριστικά στοιχεία θρησκειών ή ιδεολογιών που μπορούν να συμβάλουν στην παραγωγή φανατισμού και μισαλλοδοξίας

Ποια είναι όμως τα χαρακτηριστικά στοιχεία που ενυπάρχουν ή διαμορφώνονται βαθμιαία και συμμετέχουν στη λειτουργία της θρησκείας ή της ιδεολογίας, τα οποία μπορούν να συμβάλουν ή να διευκολύνουν την παραγωγή φανατισμού και μισαλλοδοξίας;

- Η αντίληψη για το «απόλυτο» της «πίστης» τους στην περίπτωση θρησκείας ή των πεποιθήσεων στην περίπτωση ιδεολογίας, ιδίως όταν καταντά ιδεοληψία
- Η πεποίθηση ότι κατέχουν την πλήρη και μοναδική αλήθεια, πράγμα που σημαίνει ότι δεν υπάρχει κανένα περιθώριο να συζητήσουν με τους άλλους
- Η μη ανοχή στο όποιο διαφορετικό
- Η πεποίθηση ότι η κοινωνία, η πολιτική και η οικονομία μπορούν να λειτουργήσουν μόνο με βάση τις δικές τους αντιλήψεις, και ότι δεν υπάρχει άλλη

δυνατότητα να λειτουργούν αυτές. Το στοιχείο αυτό είναι πολύ χαρακτηριστικό, γιατί δείχνει ότι στο πλαίσιο των καλλιεργούμενων από μέρους συγκεκριμένης θρησκείας ή ιδεολογίας αντιλήψεων υπάρχει άρνηση είτε εμφανής είτε λανθάνουσα της δημιουργικής και εξελικτικής μεταβλητότητας των κοινωνικών πραγμάτων

- Η άρνηση να εξετάσουν αν αυτά που πιστεύουν είναι πραγματοποιήσιμα ή αποτελούν μια απατηλή κατανόηση της πραγματικότητας, και άρα είναι ιδεοληψίες

- Η μη ανοχή του άλλου και ο αποκλεισμός του

- Η καλλιέργεια αντιλήψεων που διαχωρίζουν τους ανθρώπους σε «φίλους και εχθρούς»⁵, «εμείς και οι άλλοι», και με τον τρόπο αυτό συντελούν στο διχασμό της κοινωνίας

- Η «άρνηση» του δικαιώματος ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του άλλου, αλλά και των ίδιων, αφού σκέφτονται και λειτουργούν με βάση μια συγκεκριμένη κατανόηση της θρησκείας τους ή της ιδεολογίας τους μη αφήνοντας τη συγκεκριμένη θρησκεία ή την ιδεολογία να ανανεωθούν και να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα της συνεχώς μεταβαλλόμενης κοινωνίας

- Η επιδίωξη διάδοσης σε όλους και εμπέδωσης συγκεκριμένων συντηρητικών αντιλήψεων για την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, εναρμονισμένων με συγκεκριμένη θρησκεία ή ιδεολογία, και η άρνηση του πλουραλισμού. Η προώθηση των αντιλήψεων αυτών σε συγκεκριμένη κοινωνία μπορεί να καταλήξει σε ολοκληρωτισμό αν συνδυάζεται με την άσκηση πολιτικής εξουσίας

- Η άσκηση διαφόρων μορφών πίεσης στους άλλους με σκοπό να αποδεχθούν τις αντιλήψεις συγκεκριμένης θρησκείας ή ιδεολογίας. Η πίεση αυτή μπορεί να ξεκινά από απλές μορφές πίεσης και περνώντας μέσα από την άσκηση διαφόρων μορφών βίας να φθάνει σε ορισμένες περιπτώσεις μέχρι την επιβολή του θανάτου

- Η άσκηση πολιτικής εξουσίας με αναφορά σε θρησκεία ή ιδεολογία συνδυάζεται με δικτατορικές και αυταρχικές συμπεριφορές και δομές

⁵ Τη χρησιμοποίηση του δίπολου «φίλου» και «εχθρού» στο χώρο της πολιτικής ανέλυσε ο συντηρητικός Γερμανός Συνταγματολόγος και Πολιτικός Φιλόσοφος Carl Schmitt (1888 - 1985), ιδίως στο έργο του «Πολιτική θεολογία. Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας», που εκδόθηκε στα γερμανικά το 1922. Η πολιτική που ασκείται με βάση τη διαφοροποίηση «φίλου» και «εχθρού» είναι διχαστική και αυταρχική. Πρόκειται για μια μορφή πολιτικής που κατ' εξοχήν χρησιμοποιήθηκε από το Εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα των Ναζί. Το ίδιο βέβαια ισχύει και στις περιπτώσεις άσκησης κάθε άλλης διχαστικής και αυταρχικής πολιτικής. Το βιβλίο του Carl Schmitt έχει κυκλοφορήσει και σε ελλην. Μετάφραση: Carl Schmitt, *Πολιτική θεολογία. Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, Αθήνα: Λεβιάθαν, 1994.

- Ακόμη και στις περιπτώσεις που οι «οπαδοί» εμφανίζονται ως «αντιεξουσιαστές», στην πραγματικότητα θέλουν να επιβάλουν το «πιστεύω» τους ή την ιδεοληψία τους, και ουσιαστικά τη δική τους εξουσία

- Επιζητούν μια κοινωνία ομοιομορφίας που θα λειτουργεί με βάση τις δικές τους αντιλήψεις

- Στις περιπτώσεις που εκφράζεται από μικρές ή μεγάλες ομάδες, με την έννοια ότι δεν εκφράζουν το σύνολο μιας κοινωνίας, προσπαθούν να δημιουργήσουν προβλήματα συκοφαντώντας και διασύροντας τους άλλους, και λειτουργώντας διχαστικά

- Στο θρησκευτικό χώρο χρησιμοποιούν την «αυθεντία» των θρησκευτικών κειμένων και των παραδόσεων για να επιβάλουν την αντίληψη ότι εκφράζουν τη «μόνη» αλήθεια

- Συνήθως συνδυάζουν υπερσυντηρητικές κοινωνικές απόψεις με το πιστεύω τους και προσπαθούν να διατηρήσουν παραδοσιακές δομές (πολιτικές, κοινωνικές, θρησκευτικές), προλήψεις, στερεότυπα και προκαταλήψεις

- Περιβάλλουν κοινωνικές και παραδοσιακές πρακτικές με θρησκευτικό επίχρισμα, για να μπορούν να διεκδικούν το «αμετάβλητό» τους. Με τον τρόπο αυτό εμποδίζουν την εξέλιξη των κοινωνιών χρησιμοποιώντας ως παράγοντα υστέρησης της κοινωνίας τη θρησκεία. Αλλά ως ένα βαθμό υπάρχει συνάντηση στο θέμα της κοινωνικής υστέρησης με εκείνους που υποστηρίζουν πεποιθήσεις ιδεοληπτικού χαρακτήρα. Εξάλλου, άλλοτε εμφανώς και άλλοτε συγκεκαλυμμένα επιδιώκουν τον αποκλεισμό και την ενδοστρέφεια της κοινωνίας, στην οποία βρίσκονται και λειτουργούν.

- Η σύνδεση θρησκείας ή/και ιδεολογίας, ιδίως στην περίπτωση που λειτουργεί ιδεοληπτικά, με την άσκηση πολιτικής εξουσίας εύκολα οδηγεί ή διολισθαίνει σε μορφές φασισμού και πολιτικού αυταρχισμού/δικτατορίας. Αυτό συμβαίνει, γιατί υποστηρίζουν ότι έχουν το χαρακτήρα του «απόλυτου» και του μόνου αυθεντικού.

- Συνήθως αντιμετωπίζουν την κριτική που ασκείται για τις αντιλήψεις και τις πρακτικές τους με μια επιθετική απολογητική

Αρνητικό ρόλο παίζει στο χώρο των θρησκειών η αποφυγή αυτοκριτικής και η αντίληψη ότι «αυτονόητα» λειτουργούν θετικά. Ενώ, όπως λέχθηκε παραπάνω, είναι απαραίτητο να κατανοηθεί ότι για να είναι θετική η λειτουργία τους θα πρέπει αυτή να επιλεγεί και συνειδητά να επιδιωχθεί από εκείνους που ανήκουν σε αυτές στην περίπτωση που προσεγγίζουν τα ζητήματα της κοινωνίας μέσα από τη θρησκευτική διάσταση. Επισημαίνεται το τελευταίο, γιατί η σκλήρυνση των θρησκευτικών και των ιδεολογικών αντιλήψεων που εμποδίζει τις κοινωνικές εξελίξεις οδηγεί στην σύγχρονη εκκοσμικευμένη κοινωνία στην παράκαμψη τόσο της θρησκείας όσο και της ιδεολογίας.

Ακόμη, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στο θρησκευτικό χώρο, ιδίως το θεσμικό, θεωρούν ότι αν «προσευχηθούν» «αυτόματα» θα οδηγηθούν στο να λειτουργήσουν θετικά. Αυτή είναι μια μη δημιουργική αντίληψη, γιατί οδηγεί τον άνθρωπο σε παθητική στάση. Αντίθετα, μόνο αν συγκεκριμένα επιδιώκει κανείς θετικές λειτουργίες μέσα στην κοινωνία και κινείται ρεαλιστικά, και όχι μέσα από ανεφάρμοστες ιδεολογικές και θρησκευτικές ουτοπίες, μπορεί να αντιμετωπίσει τους φανατισμούς και τις μισαλλοδοξίες, και να συμβάλλει στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της κοινωνίας.

Κοινωνία, θρησκεία και φανατισμός

Ο Πωλ Ρικέρ (Paul Ricoeur) αναλύοντας το φαινόμενο της μισαλλοδοξίας παρατηρεί ότι δύο συνιστώσες είναι απαραίτητες για τη διαμόρφωση της μισαλλοδοξίας: η αποδοκιμασία των δοξασιών και των πεποιθήσεων του άλλου, και η δύναμη να εμποδιστεί αυτός ο άλλος να διαμορφώσει τη ζωή του όπως αυτός θέλει. Σύμφωνα με την άποψη αυτή προϋποτίθεται ότι η μισαλλοδοξία «θεσμοθετείται» και επιβάλλεται από το κράτος⁶. Ίσως είναι πολύ προχωρημένη μορφή ολοκληρωτικού κράτους αυτή που αναλύει και παρουσιάζει ο Ρικέρ.

Έχει σημασία όμως για την κοινωνία γενικότερα ότι αυτό μπορεί να συμβαίνει και σε σχέση με μικρότερες δομές και ομάδες φανατικών, οι οποίοι ούτως ή άλλως διακατέχονται από τη μανία της επιβολής των απόψεών τους στην κοινωνία, και η παρέμβασή τους αυτή μπορεί να επηρεάζει τη ζωή άλλων ανθρώπων.

Κατανοεί, βέβαια, κανείς ότι μια τέτοια αντίληψη και λειτουργία του κράτους και της κοινωνίας δεν συμβιβάζεται με τη φιλελεύθερη συνταγματική δημοκρατία που κατοχυρώνει και διασφαλίζει τα θεμελιώδη δικαιώματα των ανθρώπων.

Το θεμελιώδες ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας είναι συνταγματικά κατοχυρωμένο τόσο στην Ελλάδα (Σύνταγμα 1975/ 2008 άρθρο 13 παρ. 1) όσο και σε πολλές άλλες χώρες στον κόσμο, και προβλέπεται από την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (άρθρο 18), την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 9) και τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ευρωπαϊκού Πολίτη (άρθρο 10), αλλά και την Αμερικανική Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 12). Με βάση το θεμελιώδες ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, που μπορεί να ασκείται ατομικά και συλλογικά, οι θρησκευτικοί θεσμοί δεν έχουν δικαίωμα κανονιστικής αρμοδιότητας και επιβολής των απόψεών τους στην κοινωνία. Φυσικά, οι θρησκευτικοί θεσμοί δεν εμποδίζονται εξαιτίας του γεγονότος αυτού να

⁶ Βλ. Πωλ Ρικέρ (Γάλλος φιλόσοφος), «Η έννοια της μισαλλοδοξίας», στο Συλλογικό έργο, *Η μισαλλοδοξία*, Εκδ. Παγκόσμιας Ακαδημίας Πολιτισμών, Αθήνα: Εξάντας, 1999, σ. 20-23.

λειτουργούν στο δημόσιο χώρο, αλλά είναι ελεύθεροι να εκφράζουν τις αντιλήψεις τους και να τοποθετούνται επί διαφόρων ζητημάτων που απασχολούν την κοινωνία. Δεν μπορούν όμως να επιβάλουν τις απόψεις τους αυτές ούτε και να απαιτήσουν από το κράτος να τις επιβάλει. Στην περίπτωση αυτή οι απόψεις τους έχουν το χαρακτήρα της ηθικής παραίνεσης, και όχι της υποχρεωτικής «κανονιστικότητας».

Μια άλλη διάσταση που επισημαίνει ο Ρικέρ είναι ότι η αποδοχή του πλουραλισμού στις σύγχρονες κοινωνίες είναι μια βασική αρχή πάνω στην οποία στηρίζεται η ειρηνική συμβίωση. Παράλληλα, κάνει μια «ιστορική» αναδρομή στα στάδια που πέρασε η ανθρώπινη σκέψη και η ρύθμιση της κοινωνικής ισορροπίας.

- Στο πρώτο στάδιο επισημαίνει ότι εμφανίζεται η ανοχή απέναντι σε αντιλήψεις που αποδοκιμάζει κανείς, αλλά δεν μπορεί και να τις εμποδίσει
- Στο δεύτερο στάδιο διαμορφώνεται η θέληση κατανόησης των αντίθετων πεποιθήσεων, δίχως όμως προσχώρηση σε αυτές (η επιλογή αυτή προκάλεσε μια ορισμένη αναστολή της βίας)
- Στο τρίτο στάδιο αναγνωρίζεται το δικαίωμα στη διαφορά σε συνδυασμό με το δικαίωμα να ζει κανείς σύμφωνα με τις αντιλήψεις του (πάντα βέβαια σε ένα πλαίσιο που δεν θα θίγει τα δικαιώματα άλλων)
- Στο τέταρτο στάδιο υποστηρίζει ότι αναπτύσσεται η κρίση της ιδέας της «αλήθειας», πράγμα που σημαίνει ότι οι ιδέες και οι πεποιθήσεις των άλλων κρίνονται. Το πιο σημαντικό στο στάδιο αυτό είναι ότι γίνεται δεκτό πως το κράτος πρέπει να είναι ιδεολογικά ουδέτερο, και έτσι δεν μπορεί να γίνει μηχανισμός-φορέας προώθησης ιδεολογικών αντιλήψεων και θρησκευτικών πεποιθήσεων⁷.

Ένα παράδειγμα που δείχνει μια σημαντική διάσταση στο πεδίο των προϋποθέσεων ειρηνικής συνύπαρξης διαφόρων ομάδων στη σύγχρονη πλουραλιστική κοινωνία: Όπως διηγείται κάποιος συνάδελφος σε ένα προπτυχιακό μάθημα παρατήρησε ένας φοιτητής ότι «δεν μας επιτρέπεται να λατρεύσουμε τον Θεό με τον τρόπο που τον λάτρευαν οι πατεράδες μας». Η απάντηση που δόθηκε από μέρους του συναδέλφου στην ερώτηση – τοποθέτηση αυτή έχει ως εξής: Μα! Δεν σε εμποδίζει κανείς στην κατεύθυνση αυτή. Είσαι ελεύθερος να κάνεις αυτό που θέλεις, αρκεί να σέβεσαι τις επιλογές των άλλων. Το πρόβλημά σου όμως, νομίζω, είναι ότι θέλεις να επιβάλεις αυτό που ζητάς για τον εαυτό σου και στους άλλους θεωρώντας ότι είναι το μόνο σωστό. Αλλά οι άλλοι δεν συμφωνούν με την

⁷ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι αρκετά κράτη της Ανατολικής Ευρώπης στα ισχύοντα σήμερα Συντάγματά τους, που έχουν δημιουργηθεί μετά το 1989, μετά δηλ. τη μεταβολή των καθεστώτων τους, λαμβάνοντας υπόψη το αρνητικό δεδομένο ότι στο πρόσφατο παρελθόν, πριν από την συνταγματική αυτή μεταβολή, το κράτος είχε χρησιμοποιηθεί ως μέσο επιβολής ιδεολογίας, έχουν προσθέσει διάταξη που απαγορεύει τη χρήση του κράτους για την επιβολή κάποιας θρησκείας ή ιδεολογίας.

άποψή σου αυτή. Ως εκ τούτου είσαι υποχρεωμένος να σέβεσαι τις επιλογές των άλλων, και έτσι να σέβονται και οι άλλοι εσένα και να δικαιολογείται να κάνεις και εσύ αυτό που θέλεις. Μετά από την απάντηση αυτή, ο συγκεκριμένος φοιτητής δεν τον ενόχλησε ξανά για το θέμα αυτό.

Στο ζήτημα της μισαλλοδοξίας παίζει πολύ σημαντικό ρόλο η εμπλοκή δύο τύπων ανθρώπων. Από τη μια άνθρωποι με υπερβολική τάση εξουσιομανίας, και από την άλλη άνθρωποι αδύναμοι που ζητούν να ενταχθούν κάπου με σκοπό να καλύψουν τα κενά και τις αδυναμίες της προσωπικότητάς τους. Οι πρώτοι αδιαφορώντας για το ποια προβλήματα μπορεί να δημιουργήσει η δραστηριότητά τους επιδιώκουν να τονίσουν ιδιαίτερα ορισμένες διαστάσεις του «πιστεύω» ή των πεποιθήσεών τους. Έτσι προσπαθούν να δείξουν ότι ελέγχουν την κατάσταση, ότι είναι ισχυρές προσωπικότητες, ότι διαθέτουν «αυθεντία», ότι δεν υποχωρούν σε πιέσεις και ότι η δράση τους θα έχει «σωτήρια αποτελέσματα» για αυτούς που τους ακολουθούν. Όσο νιώθουν ότι επιτυγχάνουν στην τακτική τους αυτή, η οποία συνδυάζεται με μεγάλη χρήση επικοινωνιακών μέσων, επιδεικτικών τακτικών, και ιδίως τακτικών επίδειξης δύναμης, και βλέπουν να αυξάνονται αυτοί που τους ακολουθούν, τόσο περισσότερο προωθούν την προβολή στοιχείων, συνήθως τεχνητών και επικοινωνιακού χαρακτήρα, που θα μπορούν να προκαλέσουν την ικανοποίηση των οπαδών.

Ο δεύτερος τύπος ανθρώπων που εμπλέκεται σε ομάδες που καλλιεργούν και προωθούν τον φανατισμό και τη μισαλλοδοξία είναι συνήθως άνθρωποι που αισθάνονται αδύναμοι, αναζητούν να στηριχθούν κάπου και να δικαιολογήσουν την ύπαρξή τους με το να υπερασπίζονται με πάθος ορισμένες θρησκευτικές ή ιδεολογικές αντιλήψεις. Η βεβαιότητα που καλλιεργείται σε ομάδες φανατικών και η «ασφάλεια» που διαμορφώνεται με την αναφορά σε «σταθερές» αντιλήψεις με τη χρήση κάποιας «αυθεντίας» για στήριγμα δημιουργούν ένα είδος «ασφάλειας» στα άτομα αυτού του τύπου.

Οι ομάδες που προωθούν θρησκευτικό φανατισμό ή πολιτικές ιδεοληψίες, άσχετα από το τι υποστηρίζουν, είναι άκρως συντηρητικές, στραμμένες στη «βεβαιότητα» του παρελθόντος, το οποίο κατανοούν με ένα δικό τους ιδιόρρυθμο τρόπο και το χρησιμοποιούν με τρόπο που νομίζουν ότι απαντά σε όλα τα σύγχρονα ερωτήματα, αντιμετωπίζουν με τρομακτική ανασφάλεια τη λογική και τα λογικά επιχειρήματα, και συνήθως εκφράζουν την αντίθεσή τους στις κοινωνικές αντιδράσεις που προκαλούν οι πρακτικές τους και οι αντιλήψεις τους με «ειρωνεία» και επιθετικότητα. Χωρίς αμφιβολία, δεν μπορούν να αποδεχθούν ότι σε ένα κοινωνικό πλαίσιο μπορεί κανείς να έχει τις αντιλήψεις του, αλλά δεν μπορεί να τις επιβάλει στους άλλους, ούτε να τις καταστήσει «κανόνα» για την κοινωνία. Σε κοινωνικό επίπεδο είναι υποχρεωμένος κανείς να αποδεχθεί συμβιβασμούς και ρυθμίσεις τέτοιες που να μπορούν να δικαιολογήσουν και να διευκολύνουν τη συνύπαρξη των ανθρώπων παρά τις διαφορετικότητές τους. Όπως είναι ευνόητα

κατανοητό, εξαιτίας των αντιλήψεών τους αυτών, οι φανατικοί και μισαλλόδοξοι δεν μπορούν να αποδεχθούν τον πλουραλισμό της σύγχρονης κοινωνίας, θεωρώντας ότι αυτό που εκλαμβάνουν ως το μόνο ορθό «θυσιάζεται» για να γίνουν δεκτές και άλλες εκτός αυτού αντιλήψεις. Αυτό σημαίνει ότι δεν αρκούνται στο να κάνουν αυτοί αυτό που θεωρούν ως σωστό, επιδιώκουν να το επιβάλουν και στους άλλους. Στην περίπτωση που ο φανατισμός και η μισαλλοδοξία συνδεθούν με το κράτος και την άσκηση κρατικής εξουσίας τότε οι φορείς του φανατισμού (θρησκευτικοί ή ιδεοληπτικού) καθίστανται επικίνδυνοι για την κοινωνία με τη στενή και την ευρεία έννοια.

Φανατισμός, μισαλλοδοξία και φονταμενταλισμός

Το φαινόμενο του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας συνδέεται άμεσα με τον φονταμενταλισμό. Ο φονταμενταλισμός είναι μια κίνηση αντιμοντέρνα, η οποία εύκολα μπορεί να διολισθήσει στον φανατισμό και τη μισαλλοδοξία ή να λειτουργήσει ως υπόβαθρο για την ανάπτυξή τους. Ο φονταμενταλισμός συνδέεται κατά βάση με τις θρησκείες, και ιδίως με τις παγκόσμιες θρησκείες, αφού στηρίζεται στην απολυτοποίηση θρησκευτικών αντιλήψεων. Δεν αποκλείεται η δυνατότητα ανάπτυξης φονταμενταλισμού με την απολυτοποίηση και άλλων κοινωνικού, περιβαλλοντικού, ιδεολογικού κ.λπ. χαρακτήρα αντιλήψεων. Παράλληλα έχει σχέση με την πολιτική, άλλοτε με τη διεθνή και άλλοτε με την τοπική. Δεν ταυτίζεται με την παραδοσιαρχία, η οποία πολλές φορές δεν έχει σχέση με την πολιτική. Αντίθετα στην περίπτωση του φονταμενταλισμού πρόκειται για μια «μαχητική», διαφόρων βαθμών, επιδίωξη προβολής και επιβολής των απόψεων μιας κοινωνικής ομάδας σε άλλες. Όπως επιτυχώς χαρακτηρίζει ο A. Giddens το φαινόμενο του φονταμενταλισμού, πρόκειται για μια «παράδοση σε εμπόλεμη κατάσταση». Είναι αυτονόητο ότι στις περιπτώσεις που παραδοσιαρχικές ομάδες επιχειρούν με πολιτικού χαρακτήρα ενέργειες να επιβάλουν τις αντιλήψεις τους μεταβάλλονται σε φονταμενταλιστικές. Για το λόγο αυτό τα όρια ανάμεσα στην παραδοσιαρχία και τον φονταμενταλισμό εμφανίζονται συγκεχυμένα.

Δεν είναι δυνατόν όμως να εξεταστεί εδώ διεξοδικά το φαινόμενο του φονταμενταλισμού. Για το λόγο αυτό θα περιοριστούμε να αναφέρουμε, με συνοπτικό τρόπο διατυπωμένες, ορισμένες από τις απόψεις που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της Ορθοδοξίας, ιδίως στη μεταπολεμική περίοδο, και οι οποίες τείνουν ή συγγενεύουν προς τον φονταμενταλισμό.

Πρώτο, καλλιεργείται από ορισμένους κύκλους ένας έντονος αντιδυτικισμός, με θρησκευτικά κυρίως χαρακτηριστικά, ο οποίος όμως αναφέρεται σε έναν κόσμο που δεν υπάρχει στη σύγχρονη εποχή και δεν παίζει πλέον ουσιαστικό ρόλο. Παρά ταύτα εμφανίζονται σημεία επικοινωνίας στο θέμα αυτό και συνάντησης με πολιτικές ομάδες από το χώρο της αριστεράς, οι οποίες καλλιεργούν έναν

αντιδυτικισμό για λόγους ιδεολογικοπολιτικούς, αλλά και με θρησκευτικές ομάδες στις χώρες της Εγγύς Ανατολής (που είναι μουσουλμανικές).

Δεύτερο, παρουσιάζεται μια εξιδανικευμένη κατάσταση ως προς την κοινωνία του παρελθόντος, η οποία όμως δεν υπήρξε στην πραγματικότητα, αλλά είναι πλάσμα φαντασίας θρησκευτικών και ορισμένων πολιτικών κύκλων

Τρίτο, εκφράζεται μια συγκεχυμένη αντίληψη για το ρόλο του Θεού μέσα στην ιστορία. Επιχειρείται μέσω αυτής να αποδοθούν τα πάντα στην επέμβαση του Θεού, ακόμη και η εκλογή των πολιτικών ηγεσιών, ένα είδος δηλ. «θεοκρατίας», και παραγνωρίζονται η ανθρώπινη ελευθερία και οι σύγχρονες πολιτικές διαδικασίες. Ίσως όμως πίσω από την άποψη αυτή κρύβεται όχι τόσο το ενδιαφέρον για την παρουσία του Θεού, όσο για τη θέση που θα ήθελαν να έχουν στο πολιτικό σύστημα αυτοί που εμφανίζονται ως «αντιπρόσωποί του» στο θρησκευτικό χώρο.

Τέταρτο, τονίζεται ο ρόλος και η σημασία της εκκλησιαστικής / θρησκευτικής κοινότητας και της συλλογικής ευθύνης, πράγμα που αφενός οδηγεί σε άρνηση της ανθρώπινης ελευθερίας και της αξίας του υποκειμένου, και αφετέρου δείχνει ότι δεν κατανοείται πως στη σύγχρονη εποχή η εκκλησιαστική ή η θρησκευτική κοινότητα αποτελεί «υποσύνολο» της κοινωνίας και δεν ταυτίζεται με αυτήν.

Πέμπτο, αναλύεται ο σύγχρονος κόσμος και η κατάστασή του μέσω μιας γενικευμένης και απλουστευτικής κρίσης και όλα ανάγονται στην «πτώση του ανθρώπου». Το παράδοξο είναι, βέβαια, σε σχέση με αυτήν την αντίληψη ότι αποφεύγεται και η ελάχιστη έστω αυτοκριτική. Μέσω της αυτοκριτικής θα μπορούσε να γίνει κατανοητό ότι επί πολλούς αιώνες που κυριάρχησε ο πολιτικός χριστιανισμός ο κόσμος δεν ήταν καλύτερος. Αντίθετα, μάλιστα, ενώ ο πολιτικός χριστιανισμός δεν πέτυχε να γίνουν αποδεκτές ορισμένες βασικές αξίες του Χριστιανισμού, ορισμένες από αυτές έγιναν ευρύτερα αποδεκτές στη σύγχρονη πραγματικότητα ως οικουμενικές αξίες με την «αποθρησκευποίησή» τους. Είναι βέβαια δεδομένο ότι από τη στιγμή που γίνονται ευρύτερα αποδεκτές ορισμένες αξίες, συνήθως δεν αναζητεί κανείς την προέλευσή τους και τις διαδικασίες διαμόρφωσής τους, αλλά απλώς τις επικαλείται όταν είναι ανάγκη, για να στηρίξει σε αυτές βασικές επιλογές που είναι απαραίτητες για τη σύγχρονη ζωή. Με τον τρόπο αυτό η ευρύτερη αποδοχή ορισμένων θεμελιωδών αξιών λειτουργεί ως βάση συνεννόησης ανθρώπων με διαφορετικές αντιλήψεις. Απαραίτητη προϋπόθεση η θέληση για επικοινωνία και συνάντηση. Αντίθετα, η έλλειψη της θέλησης για επικοινωνία που υπάρχει στους φονταμενταλιστές, στους φανατικούς διαφόρων ειδών και στους μισαλλόδοξους καθιστά σχεδόν αδύνατη την επικοινωνία άλλων μαζί τους και τη συνεννόηση. Η συνέννοηση των ανθρώπων προϋποθέτει τη θέλησή τους για το σκοπό αυτό. Οπότε βρίσκουν και τον τρόπο συνεννόησης. Στις περιπτώσεις, εξάλλου, που αναζητείται στο πλαίσιο της πολιτικής μέσω προσχηματικού «διαλόγου» και τεχνητής παραπλάνησης των άλλων η δήθεν

συνεννόηση είναι αυτονόητο ότι η επιδίωξη αυτή δεν καταλήγει σε επιτυχία, γιατί συνήθως αυτός που επιδιώκει να ασκήσει πολιτική με τον τρόπο αυτό, του προσχηματικού διαλόγου, έχει ως κύριο σκοπό, μη ομολογούμενο, αφενός την εξυπηρέτηση δικών του ιδιοτελών σκοπών, και αφετέρου την εξαπάτηση των άλλων και την επιβολή του σε αυτούς.

Έκτο, ως αντίδοτο στις θεωρίες της γενικευμένης κρίσης παρουσιάζεται από ορισμένους η Ορθοδοξία, χωρίς όμως να εξηγείται πώς μπορεί να συμβεί κάτι τέτοιο, όταν η ίδια δεν προσπαθεί να απαλλαγεί από τις πολιτισμικές προσαρμογές της στο παρελθόν τότε που ο κόσμος ήταν ιεραρχικά δομημένος με ποικίλες ανισότητες πολύ πιο μεγάλες σε σχέση με τη σύγχρονη πραγματικότητα και πολλαπλούς κοινωνικούς αποκλεισμούς. Επιπρόσθετα, τη στιγμή που η Ορθόδοξη Εκκλησία αδυνατεί να παραδεχθεί την πιο απλή αλλά πολύ σημαντική αρχή της ενεργούς συμμετοχής όλων και να την εφαρμόσει στη δική της πράξη, παρά την ύπαρξη σημαντικών προτάσεων προς αυτήν για την πληρέστερη συμμετοχή των λαϊκών, πώς είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι μπορεί να αποτελέσει απάντηση στις αντινομίες του σύγχρονου κόσμου;

Έβδομο, προβάλλεται ένα ιεραρχικό μοντέλο με ισόβιους και ανεξέλεγκτους ηγέτες σε έναν κόσμο που καταρχήν δέχεται τη δημοκρατία ως βασικό μοντέλο πολιτικής έκφρασης και διακυβέρνησης.

Όγδοο, εκφράζεται σαφώς η αντίθεση προς τον εκκοσμιευμένο κόσμο και επιζητείται η «θρησκευτικοποίηση» της πολιτικής. Αυτό είναι ένα σαφές δείγμα ότι κάποιοι αισθάνονται πιο ασφαλείς με τους αυταρχικούς τρόπους πολιτικής επιβολής του παρελθόντος. Ακόμη, συνδέεται ο «νόμος του Θεού» με τους «ιερούς κανόνες», που είναι εποχιακά και μεταβαλλόμενα δημιουργήματα, και υποστηρίζεται ότι πρέπει να είναι πάνω από τους πολιτικούς νόμους. Η αξίωση αυτή είναι τελείως αδύνατο να γίνει δεκτή, γιατί αφενός αναφέρεται σε δύο διαφορετικά πεδία που έχουν ή έστω πρέπει να έχουν διακριτούς ρόλους, και αφετέρου δεν ίσχυσε ούτε και στην περίοδο της «χριστιανικής πολιτείας», τουλάχιστον για την Ανατολή. Οι αντιλήψεις τους, εξάλλου, για την εκκοσμίκευση δείχνουν άγνοια του πραγματικού ρόλου της. Παρότι δεν είναι δυνατό στο άρθρο αυτό να αναλυθεί η έννοια της εκκοσμίκευσης, πράγμα που έχουμε κάνει σε πολλά δημοσιευμένα έργα μας, πρέπει όμως, ως χαρακτηριστικό παράδειγμα, να λεχθεί ότι οι Ορθόδοξες Εκκλησίες στις περιπτώσεις που βρίσκονται σε διαφορετικά από άποψη θρησκείας καθεστώτα δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν και να επιβιώσουν χωρίς την κατοχύρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της θρησκευτικής ελευθερίας. Για την κατοχύρωση όμως αυτή είναι απαραίτητη η εκκοσμίκευση του κράτους ή έστω η ανοχή του απέναντι στις διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες. Στην κατάσταση αυτή βρίσκονται όλα τα παλαιόφατα Ορθόδοξα Πατριαρχεία.

Ένατο, προβάλλεται από ορισμένους ως «μοναδική αλήθεια» το σύνολο των αντιλήψεων που πρεσβεύουν οι συντηρητικές θρησκευτικές ομάδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι υπάρχει αδυναμία να γίνουν δεκτές αντιλήψεις που θεωρούνται δεδομένες από τη σύγχρονη επιστήμη, και έτσι εκλαμβάνονται οι σχετικές αφηγήσεις της Παλαιάς Διαθήκης, ερμηνευόμενες κατά γράμμα, ως η μόνη «αλήθεια» για τη γένεση του κόσμου. Η συγγένεια στο θέμα αυτό με τους φονταμενταλιστές Προτεστάντες της Αμερικής είναι εμφανής.

Δέκατο, συνδυάζουν τις αντιλήψεις τους με εθνοκεντρισμούς και σύνδρομα πολιτιστικής ανωτερότητας για την ιδιαίτερη εθνότητα με την οποία κατά τόπους συνδέεται η Ορθοδοξία. Αυτό είναι εμφανές σε όλες σχεδόν τις τοπικές εκκλησιαστικές παραδόσεις της Ορθοδοξίας, με πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις την ελληνική και τη ρωσική.

Ενδέκατο, σε αρκετές περιπτώσεις οι αντιλήψεις αυτές συνδυάζονται με έναν ηθικιστικό πουριτανισμό ή με έναν ιδεολογικό υπερτονισμό λαϊκών παραδόσεων και αντιλήψεων της αγροτικής κοινωνίας. Ακόμη, υποστηρίζονται αντιλήψεις της παραδοσιακής κοινωνίας για τη θέση και το ρόλο των γυναικών στην κοινωνία, που επίσης είναι τελείως ασύμβατες με τη σύγχρονη πραγματικότητα.

Δωδέκατο, ενώ παρουσιάζουν έναν έντονο αντιμοντερνισμό, χρησιμοποιούν τα πιο προηγμένα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα για την προώθηση των αντιλήψεών τους.

Ανάλογοι χαρακτήρα ανάλυση μπορεί να κάνει κανείς σε διάφορες θρησκείες που αναπτύσσουν με το δικό τους τρόπο και την πορεία τους μέσα στο χρόνο φονταμενταλιστικές αντιλήψεις.

Η αντιμετώπιση του φαινομένου

Δεν μπορεί να αφήσει κανείς το φαινόμενο του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας να προωθείται ελεύθερα και ανεξέλεγκτα. Επειδή, παρά τις σύγχρονες προόδους, έχει απασχολήσει και απασχολεί το φαινόμενο αυτό την κοινωνία, γι' αυτό υπάρχουν διάφορες προτάσεις για την αντιμετώπισή του. Το κακό είναι να αδιαφορεί κανείς, και ιδίως να αφήνει να περάσει στα χέρια φανατικών η εξουσία, είτε θρησκευτική είτε ιδίως η πολιτική. Τα ίδια ισχύουν και στην περίπτωση των λαϊκιστών διαφόρων αποχρώσεων.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε κανείς να αναφέρει ορισμένες βασικές σύγχρονες αρχές για μια κοινωνία ανοχής και σεβασμού του άλλου που πηγάζουν από ή σχετίζονται με τα θεμελιώδη δικαιώματα. Ορισμένες από τις αρχές αυτές, που μπορούν να λειτουργούν ως οδοδείκτες για μια τέτοια κοινωνία, είναι οι εξής:

- Ο Σεβασμός του άλλου
- Η Ελευθερία της συνείδησης, της γνώμης και της θρησκείας
- Η Ελεύθερη ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας
- Η Ειρηνική συνύπαρξη των ανθρώπων και των κοινωνιών
- Η Αρχή της αυτονομίας στη διαμόρφωση της ανθρώπινης ζωής
- Η Αποδοχή της αρχής ότι στα δικαιώματα αντιστοιχούν υποχρεώσεις προς τους άλλους, την κοινωνία και το κράτος
- Η Αμοιβαιότητα στις σχέσεις με τους άλλους. Αυτό που ζητά κανείς για τον εαυτό του πρέπει να το αναγνωρίζει και να το σέβεται και στους άλλους

Τα τελευταία προβλέπονται χαρακτηριστικά στο χρυσό κανόνα της ηθικής: "Πάντα ουν όσα εάν θέλητε ίνα ποιώσιν υμίν οι άνθρωποι, ούτως και υμείς ποιείτε αυτοίς" (Μθ 7, 12). Το δεδομένο αυτό καθιστά πιο επιτακτική την ευθύνη των χριστιανών.

Το 1995 έγινε αποδεκτή από τις χώρες μέλη της UNESCO η *Διακήρυξη αρχών για την ανοχή*⁸. Με βάση αυτήν προτείνονται ορισμένες αναγκαίες δράσεις για την αντιμετώπιση του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας.

Πιο συγκεκριμένα επισημαίνεται ότι η αντιμετώπιση της μισαλλοδοξίας απαιτεί:

- δικαιοσύνη
- εκπαίδευση
- πρόσβαση στην αντικειμενική πληροφόρηση, και ιδίως να μάθει ο κόσμος να διακρίνει ανάμεσα στα γεγονότα και τις απόψεις
- ατομική συνειδητοποίηση και εγρήγορση
- τοπικές λύσεις και κατανόηση των ορίων του σεβασμού

Ιδίως το τελευταίο σημαίνει ότι δεν μπορεί κανείς να συγκαλύπτει αυτά τα ζητήματα ή να αδιαφορεί για την ύπαρξή τους. Αντίθετα οφείλει η κοινωνία να τα εξετάζει, να γνωρίζει τα δεδομένα τους και να αναζητεί τους κατάλληλους τρόπους, για να τα αντιμετωπίσει.

Εφόσον, βέβαια, οι φονταμενταλισμοί είναι φαινόμενα που οικοδομούνται κυρίως με βάση τα θρησκευτικά πιστεύω, υπάρχει μια σοβαρή ευθύνη των άλλων πιστών που δεν συμμερίζονται τις ακραίες απόψεις, τη ρητορική του μίσους και τις δράσεις των φονταμενταλιστών, αλλά και ιδιαίτερα των θρησκευτικών ηγετών. Η ευθύνη αυτή πρέπει να οδηγεί σε αποδόμηση του φονταμενταλιστικού λόγου και την προβολή ενός ήπιου λόγου προσαρμοσμένου στα δεδομένα του σύγχρονου κόσμου και πολιτισμού. Συνθετικά θα μπορούσε κανείς να προτείνει τέσσερα στοιχεία ως αντίδοτα:

⁸ UNESCO, *Declaration of Principles on Tolerance*, 1995.

Πρώτο, είναι αναγκαίος ο διάλογος μεταξύ των θρησκειών. Ο διάλογος αυτός πρέπει να έχει ως στόχο την αμοιβαία γνώση, για την αποφυγή των αντιπαραθέσεων, αλλά και των κινδυνολογιών, και την αποδοχή του πλουραλισμού του σύγχρονου κόσμου. Η γνώση των αντιλήψεων του άλλου δεν σημαίνει και αποδοχή των αντιλήψεων αυτών.

Δεύτερο, είναι απαραίτητο να συνειδητοποιηθεί από μέρους των θρησκειών ότι οι γενικές διακηρύξεις πως στο πλαίσιο τους δεν υπάρχει δυνατότητα ανάπτυξης φονταμενταλισμού, φανατισμού και μισαλλοδοξίας δεν βοηθεί σε τίποτε. Είναι πιο αποδοτικό να υποστηρίζουν ορισμένες οικουμενικές αξίες, να επιδιώκουν συνειδητά την πραγμάτωσή τους, να ερευνούν στο εσωτερικό τους εάν υπάρχουν φονταμενταλιστικές ομάδες ή τάσεις και να αναζητούν τρόπους να τις αντιμετωπίσουν στην περίπτωση που υπάρχουν. Η συνεχής εξέταση μπορεί να βοηθήσει να καταπολεμηθούν τέτοιες τάσεις στις αρχές τους. Είναι αυτονόητο ότι θα πρέπει να στρέφονται και να διαλέγονται με την πλειονότητα των πιστών τους, οι οποίοι συνήθως δεν διακατέχονται από ακραίες τάσεις, και να μη δίνουν την εντύπωση ότι υπολογίζουν, είτε από φόβο είτε από συμφέρον, στη δύναμη που θέλουν να εμφανίζουν ότι έχουν οι φονταμενταλιστικές και οι μισαλλόδοξες ομάδες.

Τρίτο, που είναι και το σπουδαιότερο, είναι απαραίτητο οι θρησκείες να φροντίσουν για την επεξεργασία και ανανέωση των αντιλήψεών τους, ιδίως των κοινωνικών, επιστημονικών, πολιτιστικών, και την προσαρμογή τους στη σύγχρονη πραγματικότητα. Με τον τρόπο αυτό μπορούν να καλλιεργούν τους απλούστερους πιστούς που μπορεί να είναι λόγω άγνοιας ευεπίφοροι απέναντι στα κηρύγματα των φανατικών και ακραίων μελών τους. Η γνώση είναι το καλύτερο μέσο για τον περιορισμό της ανάπτυξης και διάδοσης φονταμενταλιστικών και μισαλλόδοξων αντιλήψεων.

Τέταρτο, η τήρηση και ο σεβασμός της θρησκευτικής ελευθερίας και της σύμφυτης με αυτήν δημοκρατίας αποτελεί το κατάλληλο πλαίσιο για την ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών πιστεύω. Η θρησκευτική ελευθερία συνεπάγεται το σεβασμό της ετερότητας του άλλου. Δεν αρκεί όμως να υποστηρίζει κανείς γενικά και αόριστα ότι σέβεται την ετερότητα του άλλου, πρέπει να το αποδείξει αναγνωρίζοντας το γεγονός ότι υπάρχουν διαφορετικοί και εκδηλώνοντας έμπρακτα το σεβασμό του στα δικαιώματά τους. Είναι αυτονόητο ότι ο σεβασμός αυτός προς τον άλλο απαιτείται από όλες τις πλευρές.

Πέμπτο, ο σεβασμός του άλλου δεν σημαίνει ότι οι θρησκείες δεν κρίνονται. Αντίθετα είναι απαραίτητη η κριτική ανάλυση των θρησκειών. Μέσα από την κριτική, αλλά και την αυτοκριτική, μπορεί να κατανοηθεί αφενός σε ποιες διαστάσεις είναι λανθασμένος ο κοινωνικός ρόλος τους, και αφετέρου η αναγκαιότητα προσαρμογής τους στα σύγχρονα δεδομένα. Η κριτική ανάλυση και η εκλογίκευση/ υπέρβαση ορισμένων αντιλήψεων, παραδόσεων, προλήψεων, στερεοτύπων και πρακτικών εμφανώς ασυμβίβαστων με τη σημερινή

πραγματικότητα μπορεί να λειτουργήσει και προς την κατεύθυνση της άμβλυνσης του φαινομένου του φανατισμού. Πάντως δεν είναι δυνατό να μην ασκείται κριτική στις θρησκείες, γιατί σε διαφορετική περίπτωση θα οδηγήσουν τις κοινωνίες σε οπισθοδρόμηση με την αναπαραγωγή και «θρησκευοποίηση» κοινωνικών φαινομένων που έχουν ξεπεραστεί μέσα από την κοινωνική εξέλιξη, αλλά οι θρησκείες επιμένουν να τα παρουσιάζουν ως υποθέσεις «θρησκευτικές». Τα ίδια ισχύουν και για ιδεοληψίες, αλλά και για τα «παραμύθια» και τις επικοινωνιακές ρητορείες των λαϊκιστών, με τα οποία επενδύεται η άσκηση πολιτικής και συνδυάζεται με την εκμετάλλευση της ανθρωπίνης ανέχειας.

Έκτο, είναι απαραίτητο να γίνει κατανοητό ότι διάφορα γεγονότα μετά το 2000 έχουν οδηγήσει σε σοβαρό προβληματισμό ως προς τη σχέση μεταξύ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του σεβασμού της ετερότητας. Όντως από τις αρχές της δεκαετίας του '90 προωθείται ο σεβασμός της ετερότητας, κατά συνέπεια και ο πλουραλισμός. Βαθμιαία όμως διάφορα κοινωνικά δεδομένα συνέβαλαν στο να διαπιστωθεί ότι υπάρχουν όρια στο σεβασμό αυτό. Τα όρια αυτά τίθενται από τα ανθρώπινα δικαιώματα. Πιο συγκεκριμένα εάν ο σεβασμός όψεων της ετερότητας οδηγεί σε καταπάτηση θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τότε ο σεβασμός αυτός δεν μπορεί να τηρηθεί. Το σημαντικό χαρακτηριστικό είναι ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι κατά βάση ατομικά, ενώ η ετερότητα σε ορισμένες περιπτώσεις παραπέμπει στην ομάδα και στις παραδόσεις. Οπότε το συγκεκριμένο πρόσωπο είναι εκείνο που θα αποφασίσει για την τήρηση αυτών και οι αξιώσεις της ομάδας που σχετίζονται με παραδόσεις και παραδοσιακές αντιλήψεις και πρακτικές δεν μπορούν να γίνουν σεβαστές όταν υπερβαίνουν τις επιλογές του προσώπου ή θίγουν θεμελιώδη δικαιώματά του. Αλλά και όταν οι παραδόσεις της θρησκείας ή της ομάδας έρχονται σε αντίθεση με βασικές εξελίξεις της σύγχρονης κοινωνίας είναι απαραίτητο να καλλιεργηθούν οι αντιλήψεις των νεώτερων γενεών σε σχέση με αυτές. Ιδίως ισχύει αυτό για τους ανθρώπους που έρχονται στην Ευρώπη λόγω των μεταναστεύσεων. Είναι απαραίτητο να ενημερωθούν μέσω της τυπικής εκπαίδευσης για όσα προβλέπουν τα Συντάγματα και οι Νόμοι των χωρών στις οποίες γίνονται δεκτοί. Πάντως η αρχή ότι γίνονται σεβαστές οι παραδόσεις στο βαθμό που δεν καταπατούνται θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου μπορεί να λειτουργήσει ως κριτήριο διάκρισης μέχρι πού φθάνουν τα όρια του σεβασμού. Οι κατακτήσεις του σύγχρονου ανθρώπου δεν μπορούν να υποχωρήσουν έναντι των πολιτιστικών, κοινωνικών και θρησκευτικών παραδόσεων.

Έβδομο, είναι απαραίτητο να διακριθούν οι καθαρά θρησκευτικές υποθέσεις, όπως το δικαίωμα διασφάλισης λατρευτικού χώρου, της προσευχής κ.λπ., που σχετίζονται με το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, από άλλες πρακτικές που είναι παραδοσιακές κοινωνικές πρακτικές, όπως λ.χ. οι ενδυματολογικές, αλλά κ.ά., οι οποίες δεν μπορούν να χαρακτηρίζονται ως «θρησκευτικές», και έτσι να διεκδικείται η κατοχύρωσή τους με την επίκληση της θρησκευτικής ελευθερίας.

Όγδοο, η θεσμοθέτηση μέτρων για την αντιμετώπιση της πρόκλησης θρησκευτικού ή φυλετικού μίσους περιέχει ως βασικά κριτήρια αφενός την αποτροπή πραγματοποίησης πράξεων ή ενεργειών βίας σε βάρος άλλων προσώπων, που θέτουν σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη (Νόμος 4285/2014, άρθρο 1)⁹, και αφετέρου τη διασφάλιση ότι δεν θα υπάρχουν διακρίσεις σε βάρος κάποιων προσώπων για λόγους θρησκευτικής, φυλετικής κ. ά. διαφορετικότητας. Για το λόγο αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι τόσο οι ρυθμίσεις του Ν. 4285/2014 όσο και οι αντίστοιχες τους διεθνούς χαρακτήρα αναφέρονται στην κριτική ανάλυση της θρησκείας, αλλά και των ιδεοληψιών. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε όντως θα σήμαινε περιορισμό του δικαιώματος της ελευθερίας έκφρασης και γνώμης. Αλλά οι ρυθμίσεις αυτές είναι σαφείς και δεν αφήνουν περιθώρια σύγχυσης. Επιδιώκουν να περιορίσουν τις πράξεις βίας και τις διακρίσεις σε βάρος προσώπων με βάση τη θρησκεία, την ιδεολογία, το φύλο, τη φυλή κ.λπ. Εξάλλου, όσοι ασκούν την κριτική αυτή ανάλυση σέβονται τον άλλον. Απλώς ο σεβασμός αυτός δεν συνεπάγεται αποδοχή των απόψεων του άλλου, ιδίως όταν αυτές οδηγούν από τη μια σε «πολιτισμική καθυστέρηση» της κοινωνίας με την επιδίωξη διατήρησης (ή επαναφοράς) πρακτικών και δομών ξεπερασμένων, και από την άλλη σε αντίθεση προς τις εξελίξεις της επιστήμης και της κοινωνίας.

Το δικαίωμα ελευθερίας της έκφρασης και η κριτική ανάλυση της θρησκείας

Η κριτική ανάλυση της θρησκείας και των ιδεολογιών δεν είναι δυνατό να περιοριστεί, όχι μόνο γιατί έρχεται σε αντίθεση με την ελευθερία έκφρασης, αλλά και για άλλους πολύ σοβαρούς λόγους που αφορούν στην κοινωνία. Αν συνέβαινε

⁹ Διεξοδική ανάλυση του Νόμου 4285/2014 «*Τροποποίηση του Ν. 927/1979 (Α' 139) και προσαρμογή του στην απόφαση – πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ της 28^{ης} Νοεμβρίου 2008 για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου (L 328) και άλλες διατάξεις*» με επισήμανση αφενός των απαραίτητων προϋποθέσεων για τον χαρακτηρισμό των εκδηλώσεων ρατσισμού ως άδικων πράξεων, και αφετέρου ότι ιδιαίτερα ο Νόμος έχει ως στόχο την αποτροπή τέλεσης ή πρόκλησης συγκεκριμένων πράξεων βίας και διακρίσεων για λόγους θρησκευτικού ή φυλετικού μίσους κ.ά. και δεν ποινικοποιεί τη διατύπωση κριτικών αντιλήψεων για θρησκείες κ.λπ. βλ. Ε. Συμεωνίδου – Καστανίδου, *Η ποινική αντιμετώπιση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας στην Ελλάδα* (δημοσιεύθηκε 25-1-2016) <http://crime-in-crisis.com/%CE%B7-%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BC%CE%B5%CF%84%CF%8E%CF%80%CE%B9%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%83%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D/> (Ανάκτηση: 21-12-2017)

λοιπόν κάτι τέτοιο θα λειτουργούσε αρνητικά σε σχέση με την κοινωνία και τη μεταβολή της, και θα την οδηγούσε σε τρομακτική οπισθοδρόμηση. Θα γύριζε η σύγχρονη κοινωνία στην προμοντέρνα εποχή, πράγμα όμως όχι μόνο αδύνατο αλλά και επικίνδυνο. Περιορισμός, εξάλλου, του δικαιώματος άσκησης κριτικής σημαίνει, όπως λέχθηκε, ότι περιορίζεται το δικαίωμα της έκφρασης και της γνώμης. Αλλά είναι δεδομένο ότι οι κοινωνικές δομές και πρακτικές είναι απαραίτητο να «απομυθεύονται» και έτσι να μεταβάλλονται. Ως εκ τούτου η κοινωνία έχει δικαίωμα και υποχρέωση να διαφοροποιεί τα καθαρά θρησκευτικά από τα κοινωνικά και πολιτιστικά δεδομένα.

Η κριτική ανάλυση της θρησκείας είναι απαραίτητη, επειδή είναι ουσιώδης ανάγκη της κοινωνίας να απαλλαγεί από πρακτικές και διάφορες αντιλήψεις παραδοσιακές που είχαν περιβληθεί με θρησκευτικό επικάλυμμα, αλλά αποτελούν πρόβλημα για τη σύγχρονη κοινωνία. Προς την κατεύθυνση αυτή μπορεί να λειτουργήσει θετικά μια φιλελεύθερη ερμηνεία της θρησκείας (των θρησκειών), η οποία μπορεί να συμβάλει στην προσαρμογή τους στη σύγχρονη πραγματικότητα. Δεν μπορεί, βέβαια, να υποστηρίξει κανείς ότι κάτι τέτοιο θα συμβεί για πρώτη φορά. Πάντοτε στο θρησκευτικό χώρο υπήρξαν συντηρητικοί και φιλελεύθεροι, αλλά και φωτισμένες προσωπικότητες με πλούσιο και γόνιμο έργο. Μέσα από τη διαλεκτική τους συνέβαλαν στη δημιουργική προσαρμογή των παραδοσιακών λεγόμενων θρησκειών στα πολιτιστικά δεδομένα διαφόρων εποχών. Στη σύγχρονη πραγματικότητα εμφανίζεται μία σκλήρυνση των θρησκευτικών φορέων. Αλλά στην περίπτωση αυτή το κρίσιμο στοιχείο είναι ότι διεκδικούν τη διατήρηση κοινωνικών αντιλήψεων και δομών που αυτονόητα δεν είναι θρησκευτικές υποθέσεις, αλλά πολιτιστικές και κοινωνικές παραδόσεις.

Οι άνθρωποι με βάση το θεμελιώδες δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας μπορούν να θρησκεύουν ή να μη θρησκεύουν. Το δικαίωμα όμως αυτό, στην περίπτωση θετικής στάσης απέναντι στη θρησκεία, δεν συνεπάγεται και υποχρέωση αποδοχής όλων των αντιλήψεων και πρακτικών που επιδιώκουν να διατηρήσουν τόσο οι θρησκείες (ενν. οι θρησκευτικοί φορείς) όσο και οι ιδεολογίες (ενν. οι φορείς των ιδεολογιών) εξυπηρετώντας δικές τους επιδιώξεις και συμφέροντα. Επιπρόσθετα, η κοινωνία έχει υποχρέωση να διασφαλίσει τα δικαιώματα των «κατιόντων», και ιδίως το δικαίωμά τους να επιλέξουν τι θα διατηρήσουν και τι θα αποβάλουν από τις αντιλήψεις και πρακτικές του πολιτιστικού παρελθόντος τους απαλλαγμένοι από την πίεση που μπορεί να προέρχεται από μέλη «ανιόντα» των οικογενειών τους ή από τις κοινότητες από τις οποίες προέρχονται ή από μέλη ομάδων που αποτελούν τον στενό κοινωνικό και πολιτιστικό τους περίγυρο. Είναι αυτονόητο ότι οι διαστάσεις αυτές ήρθαν στην επιφάνεια εξαιτίας των μεταναστεύσεων. Το σημαντικό που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι ότι τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα είναι πάνω από τις θρησκευτικές και πολιτιστικές παραδόσεις και τις ιδεολογίες. Ακόμη, η σκόπιμη διχαστική διαίρεση

της κοινωνίας που επιχειρείται από ιδεολογικούς μηχανισμούς, κόμματα και θρησκευτικούς φορείς είναι μια εκδήλωση «ρατσισμού».

Το πολύ σοβαρό αυτό και ακανθώδες ζήτημα που αφορά στην αποτροπή της μισαλλοδοξίας απασχόλησε την παγκόσμια κοινότητα από την άποψη του Διεθνούς Δικαίου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Στο πλαίσιο, λοιπόν, του σχετικού διακρατικού διαλόγου τέθηκε το ερώτημα ποιο είναι το προστατευόμενο αγαθό στην περίπτωση δικαϊκής ρύθμισης της αντιμετώπισης του ζητήματος αυτού: οι πεποιθήσεις, οι θρησκείες ή τα δικαιώματα του ανθρώπου; Το ερώτημα αυτό απασχόλησε την παγκόσμια κοινότητα στο πλαίσιο της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ από το 1999 μέχρι το 2010. Μετά από αίτημα που είχε υποβάλει το Πακιστάν εκδόθηκαν διάφορα Ψηφίσματα που σκοπό είχαν αρχικά την «προστασία» των θρησκευτικών αντιλήψεων, ιδίως μέσα από την παλιότερη απαγόρευση της λεγόμενης «δυσφήμισης της θρησκείας» (defamation of religion). Η υπόθεση όμως αυτή έρχεται σαφώς σε αντίθεση με το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης, αλλά και της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, που επιτρέπει στον άνθρωπο να κρίνει τη θρησκεία και να αλλάξει θρησκεία ή να μη έχει καθόλου θρησκεία ή να μην είναι ενταγμένος σε κάποια θρησκευτική κοινότητα, χωρίς αυτό να σημαίνει και αντίθεση προς τη θρησκεία, ή να διατηρεί όποιας μορφής σχέση θέλει με συγκεκριμένη θρησκευτική κοινότητα κ.λπ.. Επιπρόσθετα, δεν φάνηκε ότι μπορεί να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στο ίδιο χρονικό διάστημα με διάφορα βίαια γεγονότα που πραγματοποιήθηκαν με αναφορά σε θρησκευτικές αντιλήψεις.

Η κατάληξη του όλου αυτού προβληματισμού οδήγησε στην έκδοση αφενός του *Ψηφίσματος 16/18* το 2011 από το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων που επικυρώθηκε από τη Γ. Σ. των Η.Ε., και αφετέρου της *Δήλωσης – Γενικής Παρατήρησης 34*, που αφορά στο *Διεθνές Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα (υιοθετήθηκε από τη Γ.Σ. των Η.Ε. το 1966) (Νόμος 2462/1997)*.

Η γενική τοποθέτηση που υπάρχει στη *Δήλωση 34*, η οποία αναφέρεται στην προστασία των προσώπων και όχι των αντιλήψεων, είναι ότι το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά δικαιώματα προβλέπει την προστασία των πιστών οποιασδήποτε θρησκείας ή των ανθρώπων γενικά από διακρίσεις και άσκηση βίας σε βάρος τους, όχι όμως των θρησκευτικών διδασκαλιών και των θρησκευτικών πεποιθήσεων κ.λπ. Συγκεκριμένα στην παράγραφο 48 της *Δήλωσης – Γενικής Παρατήρησης 34* προβλέπονται τα εξής: «Οι απαγορεύσεις στην επίδειξη έλλειψης σεβασμού για θρησκεία ή άλλο σύστημα πεποιθήσεων, συμπεριλαμβανομένων των νόμων περί βλασφημίας, είναι ασυμβίβαστες με το Σύμφωνο (για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα), εκτός από τις ειδικές περιστάσεις που προβλέπονται στο άρθρο 20 παράγραφος 2 του Συμφώνου. Οι απαγορεύσεις αυτές πρέπει επίσης να συμμορφώνονται με τις αυστηρές απαιτήσεις του άρθρου 19, παράγραφος 3, καθώς και με άρθρα όπως τα άρθρα 2, 5, 17, 18 και 26. Έτσι, για παράδειγμα, θα ήταν

απαράδεκτο κάθε τέτοιος νόμος να εισάγει διακρίσεις υπέρ ή εναντίον μίας ή ορισμένων θρησκειών ή συστημάτων πεποιθήσεων ή των υποστηρικτών τους έναντι άλλου, ή θρησκευτικών πιστών έναντι των μη πιστών. Δεν θα ήταν επίσης δυνατό να χρησιμοποιηθούν τέτοιου είδους απαγορεύσεις για την πρόληψη ή την τιμωρία των επικρίσεων των θρησκευτικών ηγετών ή των σχολίων σχετικά με τη θρησκευτική διδασκαλία». Ενώ το άρθρο 20 παράγραφος 2 του Συμφώνου ορίζει: «Οποιαδήποτε υπεράσπιση εθνικού, φυλετικού ή θρησκευτικού μίσους που συνιστά υποκίνηση σε διακρίσεις, εχθρότητα ή βία απαγορεύεται από το νόμο».

Πιο χαρακτηριστικά το Ψήφισμα 16/18 (του 2011) του Συμβουλίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Η.Ε., που στοχεύει στην καταπολέμηση της μισαλλοδοξίας, μετατοπίζει και αυτό το κέντρο βάρους από την προστασία των αντιλήψεων - πεποιθήσεων στην προστασία των ανθρώπων από τις εκδηλώσεις θρησκευτικού μίσους, τις διακρίσεις και τη βία που προκαλείται από θρησκευτικό, φυλετικό μίσος κ.λπ. Επισημαίνεται στο Ψήφισμα ότι το Συμβούλιο «ανησυχεί βαθιά για τα περιστατικά μισαλλοδοξίας, διακρίσεων και βίας κατά προσώπων που βασίζονται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις τους σε όλες τις περιοχές του κόσμου». Εκτός από την προστασία των προσώπων από τη βία και τις διακρίσεις «*Καλεί τα κράτη να υιοθετήσουν μέτρα και πολιτικές για την προώθηση του πλήρους σεβασμού για την προστασία των τόπων λατρείας και των θρησκευτικών χώρων, των νεκροταφείων και των ιερών, καθώς και του να λαμβάνουν μέτρα σε περιπτώσεις που είναι αυτά ευάλωτα σε βανδαλισμούς ή καταστροφές*». Επομένως ζητά την προστασία των προσώπων και των «πραγμάτων» που χαρακτηρίζονται ως ιερά. Δεν αναφέρεται σε αντιλήψεις και παραδόσεις, οι οποίες δεν καλύπτονται από ιδιαίτερη προστασία. Ακόμη, προβλέπει ότι η «ανοικτή, εποικοδομητική και με σεβασμό δημόσια συζήτηση των ιδεών ... μπορεί να διαδραματίσει θετικό ρόλο στην καταπολέμηση του θρησκευτικού μίσους, της προτροπής σε πράξεις μίσους και βίας και της άσκησης βίας...» Για το λόγο αυτό «*Ζητεί ενισχυμένες διεθνείς προσπάθειες για την προώθηση ενός παγκόσμιου διαλόγου για την καλλιέργεια μιας κουλτούρας ανοχής και ειρήνης σε όλα τα επίπεδα, με βάση το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ποικιλομορφίας των θρησκειών και των πεποιθήσεων*».

Εξάλλου, το 2016 το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ εξέδωσε ένα ακόμη Ψήφισμα για τη «*Θρησκευτική μισαλλοδοξία*» με σκοπό να υπομνήσει την εφαρμογή του προηγούμενου σχετικού Ψηφίσματος 16/18.¹⁰ Σε αυτό επισημαίνεται ότι «οι κρατικές αρχές δεν έχουν μόνο υποχρέωση να σέβονται τα θεμελιώδη δικαιώματα και τις ελευθερίες κάθε ατόμου, αλλά έχουν και την υποχρέωση προστασίας όλων των ατόμων από διακρίσεις, εχθρότητα και βία, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που προέρχονται από μη κρατικούς φορείς»

¹⁰ United Nations, General Assembly, *Resolution adopted by the Human Rights Council 16/18 Combating intolerance, negative stereotyping and stigmatization, and discrimination, incitement to violence and violence against persons based on religion or belief (2011)*.

(άρθρο 11). Προσδιορίζεται με σαφήνεια ότι το «θρησκευτικό μίσος αποτελεί υποκίνηση σε διακρίσεις, εχθρότητα ή βία» (16). Τονίζεται, επίσης, μια διάσταση που είναι πολύ σημαντική, ότι *η κριτική των θρησκειών είναι επιτρεπτή* και ότι δεν εμπίπτει στις απαγορεύσεις των διεθνών διατάξεων. Κατά αντιστοιχία θα πρέπει να μην εμποδίζεται η κριτική των θρησκειών και από τις εθνικές διατάξεις.

Ακόμη, εισάγεται μια «νέα» έννοια στη συζήτηση αυτή που είναι η «*ειρηνική κριτική της θρησκείας*», η οποία θεμελιώνεται στην ελευθερία επιλογής της θρησκείας (άρθρο 17 και 22) και στην ελευθερία της γνώμης και της έκφρασης. Η διαφοροποίηση που γίνεται εδώ σημαίνει ότι ποινικά κολάσιμη είναι η πρόκληση θρησκευτικού ή φυλετικού μίσους που οδηγεί σε πράξεις βίας και διακρίσεις σε βάρος προσώπων. Αντίθετα, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι μπορεί να ποινικοποιηθεί η έκφραση γνώμης και να απαγορευτεί η κριτική των θρησκευτικών αντιλήψεων και των επιδιώξεων και ενεργειών των θρησκευτικών ηγεσιών. Υπερτερούν έναντι αυτών τα δικαιώματα και οι ελευθερίες των ανθρώπων. Ο διάλογος, βέβαια, μπορεί να λειτουργήσει δημιουργικά και να συμβάλει στην εξομάλυνση και αποτροπή τέτοιων ζητημάτων. Η προσαρμογή, εξάλλου, των θρησκειών στη σύγχρονη πραγματικότητα και η αποφυγή αναπαραγωγής από μέρους των θρησκειών κοινωνικών αντιλήψεων, στερεοτύπων, προλήψεων, προκαταλήψεων και κοινωνικών πρακτικών από το παρελθόν μπορεί να λειτουργεί θετικά τόσο για την κοινωνία όσο και για τις ίδιες τις θρησκευτικές κοινότητες. Πάντως όσο επιμένουν οι θρησκείες να αναπαράγουν το παρελθόν με τις πρακτικές και τις αντιλήψεις του δεν μπορούν να κατηγορούν την κοινωνία για την αρνητική ή το λιγότερο την επιφυλακτική στάση της απέναντί τους. Δεν μπορεί να δίνεται από μέρους θρησκειών «θρησκευτικός» χαρακτήρας σε «*παραδοσιακές κοινωνικές πρακτικές*» και αντιλήψεις και να θεωρούνται αυτές ως «*θρησκευτικά σύμβολα*», «*θρησκευτικές πρακτικές*» και «*θρησκευτικές πεποιθήσεις*» και στη συνέχεια να αξιώνουν να γίνουν σεβαστές. Ούτε είναι δυνατό σε σχέση με αυτές να γίνεται επίκληση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, αφού είναι θεμελιώδες ατομικό δικαίωμα που αναφέρεται στην προστασία προσώπων. Η πρόοδος των θρησκευτικών φορέων σε αυτή την κατεύθυνση μπορεί να βοηθήσει τους ανθρώπους που μετακινούνται είτε ως πρόσφυγες είτε ως μετανάστες να προσαρμοστούν στις σύγχρονες κοινωνίες, στις οποίες ζητούν να ζήσουν.

Επιπρόσθετα, είναι απαραίτητο να μνημονευθεί εδώ και η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης του 2011, η οποία αναφέρεται στο θέμα της «*καταπολέμησης της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας*» που, φυσικά, αφορά στις γυναίκες και τα παιδιά, που είναι τα συνήθη θύματα της ενδοοικογενειακής βίας. Και στην περίπτωση αυτή παίζει ιδιαίτερο ρόλο η διατήρηση παραδοσιακών αντιλήψεων και στερεοτύπων που αναφέρονται στην «*ανωτερότητα*» των ανδρών έναντι των γυναικών και στους κοινωνικούς ρόλους ανδρών και γυναικών.

Η προαναφερθείσα Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης του 2011 αναφέρεται με περιεκτικό τρόπο στις αιτίες που προκαλούν ή «δικαιολογούν» τη βία κατά των γυναικών και την ενδοοικογενειακή βία. Οι βασικές λοιπόν αιτίες που λειτουργούν ως μέσα «δικαιολόγησης» για την άσκηση ενδοοικογενειακής βίας, είναι πολιτισμικές αντιλήψεις ανωτερότητας του ενός φύλου έναντι του άλλου, παραδοσιακά στερεότυπα για τους κοινωνικούς ρόλους των φύλων, παραδοσιακές συνήθειες και πρακτικές που, ενώ εμφανίζονται ότι είναι απλές, ενσωματώνουν στην πραγματικότητα μειωτικές στάσεις για τις γυναίκες, αντιλήψεις περί της λεγόμενης «τιμής» κ.ά.

Στο άρθρο 12 της Σύμβασης αναφέρονται όλες αυτές οι αιτίες που ευθύνονται για την παραγωγή βίας κατά των γυναικών και ενδοοικογενειακής βίας σε συνδυασμό με ενέργειες που πρέπει να γίνουν από μέρους των κρατών μελών του Συμβουλίου για την αναίρεση των αιτίων αυτών. Πιο συγκεκριμένα προβλέπονται τα εξής:

«Τα Μέρη, δηλ. τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, θα λάβουν τα απαραίτητα μέτρα:

- για να προωθήσουν τις αλλαγές στις κοινωνικές και πολιτιστικές μορφές συμπεριφοράς των γυναικών και των ανδρών με σκοπό την εξάλειψη προκαταλήψεων, εθίμων, παραδόσεων και άλλων πρακτικών που βασίζονται στην ιδέα της κατωτερότητας των γυναικών ή σε τυποποιημένους ρόλους για γυναίκες και άνδρες.

- Τα Μέρη θα διασφαλίσουν ότι η κουλτούρα, τα έθιμα, η θρησκεία, η παράδοση ή η επονομαζόμενη «τιμή» δεν θα θεωρούνται δικαιολογία για οποιεσδήποτε πράξεις βίας που καλύπτονται από το πεδίο εφαρμογής της παρούσας Σύμβασης.

- Τα Μέρη θα λάβουν τα απαραίτητα μέτρα για να προωθήσουν προγράμματα και δραστηριότητες για τη χειραφέτηση των γυναικών»¹¹.

Από όλα αυτά είναι εμφανές ότι οι θρησκείες έχουν μεγάλο μερίδιο ευθύνης για τη διατήρηση και αναπαραγωγή των παραδοσιακών αντιλήψεων για τα θέματα αυτά. Κατά συνέπεια φέρουν ευθύνη και για την ενδοοικογενειακή βία. Εκ των πραγμάτων γίνεται κατανοητό ότι σε αυτή την περίπτωση αντί επιθετικής απολογητικής από μέρους των θρησκευτικών φορέων, που αποτελεί το συνήθη τρόπο αντίδρασής τους και μετατοπίζει το ενδιαφέρον από το κύριο ζήτημα σε άλλα, είναι αναγκαίο να απαρνηθούν τις αντιλήψεις αυτές και να αποδεχθούν όσα η σύγχρονη κοινωνία έχει σχετικά διαμορφώσει.

¹¹ Βλ το κείμενο της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης «για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας» http://www.isotita.gr/var/uploads/NOMOTHESIA/INTERNATIONAL/Convention_violence%20against%20women_2011_el_edited.pdf (ανάκτηση: 8-2-2017)

Τέλος, είναι απαραίτητο να γίνει ένα σχόλιο για τον σχετικό με την κατπολέμηση μορφών διακρίσεων και ρατσισμού Νόμο 4285/2014. Είναι εμφανές ότι η στόχευση του Νόμου αυτού είναι αυτή που αναφέρθηκε παραπάνω, δηλ. η προστασία ατόμων ή ομάδων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (θρησκευτικά, φυλετικά, σεξουαλικά κ.λπ.) από διακρίσεις, άσκηση βίας, στέρηση ελευθερίας κ.λπ. Αλλά είναι απαραίτητο να υπάρξει και μια ισορροπία ως προς τη στόχευση: πρώτα πρέπει να λεχθεί ότι η κατοχύρωση της προστασίας δικαιωμάτων πρέπει να συνοδεύεται και με την υπόμνηση των υποχρεώσεων των προστατευόμενων, που σημαίνει τήρηση του Συντάγματος και των Νόμων του τόπου στον οποίο ζουν, που αυτονόητα είναι πάνω από θρησκευτικές αντιλήψεις και πολιτιστικές και κοινωνικές παραδόσεις. Δεύτερο, η ανάλυση εδώ αναφέρεται και αντιτίθεται στην ανάπτυξη μίσους και φανατισμού από μέρους θρησκευτικών ομάδων, κοινοτήτων, θρησκευτικών φορέων, κ.λπ., αλλά και ιδεοληπτικών φανατικών ομάδων που θίγουν με τις ενέργειές τους το κοινωνικό σύνολο. Επίσης, η σύνδεση αυτών με την άσκηση εξουσίας είναι αυτονόητο ότι δυσκολεύει πιο πολύ την υπόθεση. Ακόμη, υπάρχει το πρόβλημα της πιθανότητας διαμόρφωσης κλειστών ή παράλληλων κοινοτήτων μέσα στις ευρύτερες κοινωνίες και τη διεκδίκηση της αναπαραγωγής των ιδιαιτεροτήτων τους. Στις ΗΠΑ εν μέρει δικαιολογήθηκε η διάσταση αυτή, στην Ευρώπη όμως υπάρχει μια άλλη κατάσταση. Ενώ στις ΗΠΑ κύριο ζήτημα ήταν παλιότερα η διαμόρφωση όρων συνύπαρξης διαφόρων κοινοτήτων, που δημιουργήθηκαν εξαιτίας του εποικισμού, και έτσι αναγκαστικά αναζητήθηκε ένας τρόπος ισορροπίας των επιμέρους με το όλο, στην Ευρώπη ήταν πιο επιτακτική η ανάγκη αποδέσμευσης των πολιτών από την επιβολή των απαιτήσεων του θρησκευτικού παράγοντα που ήταν ιδιαίτερα ισχυρός και συνδεόταν με την προμοντέρνα αυταρχική πολιτική εξουσία, η οποία με την κατάλυσή της αντικαταστάθηκε από τη μοντέρνα Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία. Ως εκ τούτου η κυρίαρχη τάση που επικράτησε στην Ευρώπη είχε ως στόχο τη διασφάλιση των πολιτών έναντι του ισχυρού κέντρου, και ήταν «κεντρόφυγος». Αυτά σημαίνουν ότι πρέπει να αναζητηθεί η ισορροπία ανάμεσα σε αυτές τις διαστάσεις. Όπως λέγεται πολύ σωστά: «και τούτο ποιήσαι, κακείνο μη αφιέναι». Στο άρθρο αυτό παρουσιάζεται η διάσταση της ανάπτυξης μίσους, φανατισμού, μισαλλοδοξίας από μέρους ορισμένων θρησκευτικών φορέων, θρησκευτικών ομάδων, ιδεολογικών ομάδων ακραίων κομμάτων, αλλά και λαϊκίστικων κομμάτων που χρησιμοποιούν πολλά από τα στοιχεία που συμβάλλουν στην ανάπτυξη εχθρότητας και διχασμού, επιχειρώντας να χρησιμοποιήσουν τη διαχείριση της κατάστασης αυτής για την άσκηση εξουσίας, αφού βασικό στοιχείο στις περιπτώσεις αυτές είναι η δημιουργία φανατικών οπαδών και η συντήρηση των πελατειακών σχέσεων. Τα πράγματα είναι πιο δύσκολα όταν δεν έχουμε να κάνουμε με σχέσεις εντός μιας εθνικής επικράτειας, αλλά οι διαφορές και ο φανατισμός αφορούν σε διακοινωνιακό επίπεδο. Παρά ταύτα οι θεμελιώδεις αξίες του σύγχρονου πολιτισμού σε

συνδυασμό με τον σεβασμό και την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων προσφέρουν το πλαίσιο για την ειρηνική συνύπαρξη των ανθρώπων παρά τις διαφορετικότητές τους. Απαραίτητη όμως προϋπόθεση να μη θέλουν τις ιδιαιτερότητες να τις καταστήσουν κανόνα για την κοινωνία ή να διαμορφώσουν διακριτές και ξεχωρισμένες ενδοκοινοτήτες ή παράλληλες κοινότητες.

Απόφαση-Πλαίσιο 2008/913/ΔΕ του Συμβουλίου ΕΕ της 28ης Νοεμβρίου 2008 για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου.

Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (Νόμος 2462/1997) (βλ. ιδίως άρθρο 20 παρ. 2)

Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ, Δήλωση -Γενική Παρατήρηση 34 (παράγραφοι 52) σχετικά με το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ICCPR) του 1976, σχετικά με την ελευθερία της γνώμης και της έκφρασης (2011)

United Nations, General Assembly, Resolution adopted by the Human Rights Council 16/18 Combating intolerance, negative stereotyping and stigmatization, and discrimination, incitement to violence and violence against persons based on religion or belief (2011).

Being Ambitious on Freedom of Religion or Belief and Implementation of Human Rights Council (HRC) Resolution 16/18. Briefing Paper 31st session of the UN Human Rights Council, February 2016.

Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας, Κωνσταντινούπολη 2011.

Επιλογή βιβλιογραφίας

- Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, *Παγκοσμιοότητα και Ορθοδοξία*, Αθήνα: Ακρίτας, 2001.
- Davie, Grace, *Κοινωνιολογία της θρησκείας*, μτφρ. Ε. Λίλιου – Ν. Παπαγεωργίου, Αθήνα: Κριτική, 2010.
- Ellingsen, Mark. *The Cutting Edge. How Churches speak on Social Issues*. Geneva: WCC, 1993.
- Evans, Malcolm D., *Manual on the wearing of religious symbols in public areas*, Council of Europe Publishing 2009 (Ανάκτηση: 14-1-2018).
- Giddens, A., *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών*, Αθήνα: Μεταίχιμο, 2001.
- Giddens, A., *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*, Αθήνα 2001.
- Giddens, A., *Κοινωνιολογία*, μτφρ. Δ. Γ. Τσαούσης, Αθήνα: Gutenberg, 2002.
- Gould, St. J., *Εν αρχή ην ο Λόγος. Για τη συμφιλίωση θρησκείας και επιστήμης*, Αθήνα 2000.
- Hervieu-Léger, Daniele, J.-P. Willaime, *Κοινωνικές θεωρίες και θρησκεία*, μτφρ. Δ. Τσικερδάνος, Επιμ. - Πρόλογος Ν. Η. Παπαγεωργίου, Αθήνα: Κριτική, 2005.
- Jensen, J. S. – Martin, L. H. (eds.), *Rationality and the Study of Religion*, London – New York: Routledge, 1997.
- Jensen, T. – Rothstein, M. (eds.), *Secular Theories on Religion. Current Perspectives*, Copenhagen: Museum Tusulanum – University of Copenhagen, 2000.
- Κλάψης, Εμμ. (επιμ.), *Ορθόδοξες Εκκλησίες σε έναν Πλουραλιστικό Κόσμο. Ένας Οικουμενικός Διάλογος*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2006.
- Clapsis, Em. (ed.). *Violence and Christian Spirituality. An Ecumenical Conversation*. Geneva: WCC, 2007.
- Κτιστάκης, Γιάννης, *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Αθήνα: Αντ. Σάκκουλας, 2004.

Limon, Marc, Nazila Ghanea, Hilary Power, *Policy Report. Combating Global Religious Intolerance. The Implementation of Human Rights Council Resolution 16/18*, 2014.

Μανωλεδάκης, Ιωάννης, *Δίκαιο και ιδεολογία*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 2011.

Marty, M. - S. Appleby (ed.), *Fundamentalisms Observed*, τόμ. 1, Chicago 1991.

Marty, M. - S. Appleby (ed.), *Fundamentalisms and Society*, τόμ. 2, Chicago 1993.

Marty, M. - S. Appleby (ed.), *Fundamentalisms and the State*, τόμ. 3, Chicago 1993.

Marty, M. - S. Appleby (ed.), *Accounting for Fundamentalisms*, τόμ. 4, Chicago 1994.

Marty, M. - S. Appleby (ed.), *Fundamentalisms Comprehended*, τόμ. 5, Chicago 1995.

Mudde, Cas · Rovira Cristobal Kaltwasser, *Λαϊκισμός στην Ευρώπη και την Αμερική*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2013.

Πέτρου, Ι. Σ., - Χ. Σταμούλης – Ι. Κουρεμπελής (επιμ.), *Ιστορία της Ορθοδοξίας. Τόμος Ζ΄, Οι Ορθόδοξες Εκκλησίες τον 20^ο αιώνα*, Αθήνα: εκδ. Road, 2009.

Πέτρου, Ι. Σ., - Π. Βασιλειάδης – Σ. Τσομπανίδης (επιμ.), *Ιστορία της Ορθοδοξίας. Τόμος Η΄, Η Ορθοδοξία σε Διάλογο*, Αθήνα: εκδ. Road, 2009.

Πέτρου, Ι. Σ., *Κοινωνιολογία*, Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης, Β΄ έκδ. 2016.

Πέτρου, Ι. Σ., *Θρησκεία και Κοινωνία. Κοινωνιολογική ανάλυση των σχέσεων θρησκείας και κοινωνίας στη σύγχρονη πραγματικότητα*, Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης, 2012.

Πέτρου, Ι. Σ., «Παγκοσμιοποίηση και Οικουμενική κοινωνική ηθική», *Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Θεολογίας* 9 (1999), σ. 251-266.

Πέτρου, Ι. Σ., *Κοινωνική θεωρία και Σύγχρονος Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, Β΄ έκδ. 2013.

Πέτρου, Ι. Σ., «Οι χριστιανικές εκκλησίες στη σύγχρονη ευρωπαϊκή κοινωνία», *Ιστορία της Ορθοδοξίας*, Αθήνα: Road, 2009, τόμ. 8, 16-35.

Πέτρου, Ι. Σ., *Πολυπολιτισμικότητα και Θρησκευτική Ελευθερία*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2005.

Πέτρου, Ι. Σ., *Χριστιανισμός και κοινωνία*, Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης, Β΄ έκδ. 2017.

Rawls, J., *Η Δίκαιη Κοινωνία. Η Δικαιοσύνη ως Ακριβοδικία. Μια Αναδιατύπωση*, μτφρ. Φ. Παιονίδης, Αθήνα: Πόλις, 2006.

Συλλογικό έργο, *Η μισαλλοδοξία*, Εκδ. Παγκόσμιας Ακαδημίας Πολιτισμών, Αθήνα: Εξάντας, 1999.

Συμεωνίδου – Καστανίδου, Ελισάβετ, *Η ποινική αντιμετώπιση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας στην Ελλάδα (δημοσιεύθηκε 25-1-2016)* <http://crime-in-crisis.com/%CE%B7-> (Ανάκτηση: 21-12-2017)

Tibi, B., *Fundamentalismus im Islam*, Darmsatdt 2000.

Tibi, Bassam, *Political Islam, World Politics and Europe: Democratic Peace and Euro-Islam*, London: Routledge, 2008.

Weber, Anne, *Manual on hate speech*, Council of Europe Publishing 2009. <https://rm.coe.int/1680665b3f> (Ανάκτηση: 14-1-2018)

Παράρτημα

Νόμος 4285 / 2014 «*Τροποποίηση του ν. 927/1979 (Α΄ 139) και προσαρμογή του στην απόφαση – πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ της 28ης Νοεμβρίου 2008, για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου (L 328) και άλλες διατάξεις*». (Άρθρα 1-3)

Άρθρο 1

Το άρθρο 1 του ν. 927/1979 αντικαθίσταται ως εξής: «Άρθρο 1 Δημόσια υποκίνηση βίας ή μίσους

1. Όποιος με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, υποκινεί, προκαλεί, διεγείρει ή προτρέπει σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπου ή ομάδας προσώπων, που προσδιορίζονται με βάση τη φυλή, το χρώμα,

τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου ή την αναπηρία, κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα των ως άνω προσώπων, τιμωρείται με φυλάκιση τριών (3) μηνών έως τριών (3) ετών και με χρηματική ποινή πέντε έως είκοσι χιλιάδων (5.000 – 20.000) ευρώ.

2. Με τις ίδιες ποινές τιμωρείται όποιος με πρόθεση και με τα μέσα και τους τρόπους που αναφέρονται στην παράγραφο 1, υποκινεί, προτρέπει, προκαλεί ή διεγείρει σε διάπραξη φθοράς ή βλάβης πραγμάτων, εφόσον αυτά χρησιμοποιούνταν από τις παραπάνω ομάδες ή πρόσωπα, κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη.

3. Αν η πρόκληση, προτροπή, διέγερση ή υποκίνηση των προηγούμενων παραγράφων είχε ως αποτέλεσμα την τέλεση εγκλήματος, επιβάλλεται φυλάκιση τουλάχιστον έξι (6) μηνών και χρηματική ποινή δεκαπέντε έως τριάντα χιλιάδων (15.000–30.000) ευρώ. Σε περίπτωση επιβολής ποινής φυλάκισης τουλάχιστον ενός (1) έτους, επιβάλλεται η αποστέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων από ένα έως πέντε έτη

Ηνωμένα Έθνη A / HRC / RES / 16/18

Γενική Συνέλευση (12 Απριλίου 2011)

Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων - Δέκατη έκτη σύνοδος

Σημείο 9 της ημερήσιας διάταξης «*Ρατσισμός, φυλετικές διακρίσεις, ξενοφοβία και συναφής μορφή μισαλλοδοξίας, παρακολούθηση και εφαρμογή της Διακήρυξης του Durban και του Προγράμματος Δράσης*»

Ψήφισμα του Συμβουλίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 16/18

«Καταπολέμηση της μισαλλοδοξίας, των αρνητικών στερεοτύπων και του στιγματισμού και της διάκρισης, της υποκίνησης στη βία και της βίας κατά προσώπων που βασίζεται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις»

Το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων,

Επαναβεβαιώνοντας τη δέσμευση που ανέλαβαν όλα τα κράτη στο πλαίσιο του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών να προωθήσουν και να ενθαρρύνουν τον πλήρη σεβασμό και την τήρηση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών χωρίς διάκριση, μεταξύ άλλων, της θρησκείας ή των πεποιθήσεων, *Επαναβεβαιώνοντας επίσης* την υποχρέωση των κρατών να απαγορεύουν τις διακρίσεις με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις, και να εφαρμόσουν μέτρα για την εξασφάλιση της ίσης και αποτελεσματικής προστασίας του νόμου,

Επαναβεβαιώνοντας περαιτέρω ότι το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα προβλέπει, μεταξύ άλλων, ότι καθένας έχει το δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας ή πεποιθήσεων, το οποίο περιλαμβάνει την ελευθερία να έχει ή να υιοθετεί θρησκεία ή πεποιθήσεις της επιλογής του, και την ελευθερία, είτε ατομικά είτε σε κοινοτικό επίπεδο μαζί με άλλους, σε δημόσιους ή ιδιωτικούς χώρους, να εκδηλώσει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις του στη λατρεία, στην τήρηση τύπων, στην πρακτική και τη διδασκαλία,

Επαναβεβαιώνοντας τον θετικό ρόλο που διαδραματίζουν για την ενίσχυση της δημοκρατίας και την καταπολέμηση της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας η άσκηση του δικαιώματος στην ελευθερία της γνώμης και της έκφρασης και ο πλήρης σεβασμός της ελευθερίας αναζήτησης, λήψης και διάδοσης πληροφοριών,

Ανησυχεί βαθιά για τα περιστατικά μισαλλοδοξίας, διακρίσεων και βίας κατά προσώπων που βασίζονται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις τους σε όλες τις περιοχές του κόσμου,

Εκφράζοντας τη λύπη του για την υποστήριξη των διακρίσεων ή της βίας που γίνονται με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις,

Έντονα αποδοκιμάζοντας όλες τις πράξεις βίας κατά προσώπων με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις τους, καθώς και κάθε είδους πράξεις που στρέφονται κατά των οικιών, των επιχειρήσεων, των περιουσιών που ανήκουν στα πρόσωπα αυτά, των σχολείων, των πολιτιστικών κέντρων ή των χώρων λατρείας τους,

Ανησυχώντας για τις ενέργειες εκείνων που εκουσίως εκμεταλλεύονται εντάσεις ή στοχεύουν στα πρόσωπα με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις τους,

Σημειώνοντας με βαθιά ανησυχία τις περιπτώσεις μισαλλοδοξίας, διακρίσεων και πράξεων βίας σε πολλά μέρη του κόσμου, συμπεριλαμβανομένων περιπτώσεων που προκαλούνται από διακρίσεις κατά προσώπων που ανήκουν σε θρησκευτικές μειονότητες, εκτός από την αρνητική προβολή των οπαδών των θρησκειών και την επιβολή μέτρων που προκαλούν διακρίσεις ειδικά κατά προσώπων βάσει θρησκείας ή πεποιθήσεων,

Αναγνωρίζοντας την πολύτιμη συμβολή των ανθρώπων όλων των θρησκειών ή πεποιθήσεων στην ανθρωπότητα και τη συμβολή που μπορεί να έχει ο διάλογος μεταξύ των θρησκευτικών ομάδων για τη βελτίωση της συνειδητοποίησης και της κατανόησης των κοινών αξιών που μοιράζονται από ολόκληρη την ανθρωπότητα,

Αναγνωρίζοντας επίσης ότι η συνεργασία για την ενίσχυση της εφαρμογής των υφιστάμενων νομικών καθεστώτων που προστατεύουν τα άτομα από τις διακρίσεις και τα εγκλήματα μίσους, η αύξηση των διαθρησκειακών και των διαπολιτισμικών προσπαθειών και η διεύρυνση της εκπαίδευσης για τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι σημαντικά πρώτα βήματα για την καταπολέμηση των περιπτώσεων μισαλλοδοξίας, διακρίσεων και βίας εναντίον προσώπων με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις,

1. Εκφράζει βαθιά ανησυχία για τις συνεχιζόμενες σοβαρές περιπτώσεις επιδείνωσης των στερεοτύπων, του αρνητικού προφίλ και του στιγματισμού προσώπων με βάση τη θρησκεία τους ή τις πεποιθήσεις, καθώς και για τα προγράμματα και τις ατζέντες που επιδιώκουν και προωθούν εξτρεμιστικές οργανώσεις και ομάδες με στόχο τη δημιουργία και τη διαίωνιση των αρνητικών στερεοτύπων σχετικά με τις θρησκευτικές ομάδες, ειδικότερα όταν αυτά επιδοκιμάζονται από κυβερνήσεις.

2. Εκφράζει την ανησυχία του εξαιτίας του ότι γεγονότα θρησκευτικής μισαλλοδοξίας, διακρίσεων και σχετικής με αυτά βίας, καθώς και αρνητικών στερεοτύπων σε βάρος προσώπων με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις τους, συνεχίζουν να αυξάνονται σε όλο τον κόσμο, και καταδικάζει, σε αυτό το πλαίσιο,

οποιαδήποτε υπεράσπιση του θρησκευτικού μίσους εναντίον προσώπων που αποτελεί υποκίνηση σε διακρίσεις, εχθρότητα ή βία, και παροτρύνει τα κράτη να λάβουν αποτελεσματικά μέτρα, όπως διατυπώνονται στο παρόν Ψήφισμα, σύμφωνα με τις υποχρεώσεις τους βάσει του Διεθνούς Δικαίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, για να αντιμετωπίσουν και να καταπολεμήσουν τέτοια περιστατικά ·

3. *Καταδικάζει* κάθε υπεράσπιση του θρησκευτικού μίσους που αποτελεί υποκίνηση σε διακρίσεις, εχθρότητα ή βία, είτε πρόκειται για χρήση έντυπου, οπτικοακουστικού ή ηλεκτρονικού μέσου ή οποιουδήποτε άλλου μέσου ·

4. *Αναγνωρίζει* ότι η ανοιχτή δημόσια συζήτηση ιδεών, καθώς και ο διαθρησκευτικός και ο διαπολιτισμικός διάλογος, σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο, μπορεί να είναι από τους καλύτερους τρόπους προστασίας από τη θρησκευτική μισαλλοδοξία και μπορεί να διαδραματίσει θετικό ρόλο στην ενίσχυση της δημοκρατίας και την καταπολέμηση του θρησκευτικού μίσους, και έχει την πεποίθηση ότι ένας συνεχής διάλογος σχετικά με αυτά τα ζητήματα μπορεί να βοηθήσει να ξεπεραστούν οι υπάρχουσες εσφαλμένες αντιλήψεις για τους άλλους.

5. *Σημειώνει* την ομιλία που δόθηκε από τον Γενικό Γραμματέα της Οργάνωσης Ισλαμικής Διάσκεψης κατά τη δέκατη πέμπτη σύνοδο του Συμβουλίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, και επικαλείται τη δική του κλήση στα κράτη να λάβουν τα ακόλουθα μέτρα για να προωθήσουν ένα κοινωνικό περιβάλλον θρησκευτικής ανοχής, ειρήνης και σεβασμού, με:

(α) Ενθάρρυνση της δημιουργίας συνεργατικών δικτύων για την οικοδόμηση αμοιβαίων σχέσεων κατανόησης, την προώθηση του διαλόγου και την έμπνευση εποικοδομητικής δράσης προς κοινούς στόχους πολιτικής και επιδίωξης απτών αποτελεσμάτων, όπως η εξυπηρέτηση προγραμμάτων στους τομείς της εκπαίδευσης, της υγείας, της πρόληψης των συγκρούσεων, της απασχόλησης, της ένταξης και της εκπαίδευσης των μέσων ενημέρωσης ·

(β) Δημιουργία κατάλληλου μηχανισμού εντός των κυβερνήσεων με σκοπό να εντοπίζει και αντιμετωπίζει, μεταξύ άλλων, πιθανές περιοχές έντασης μεταξύ μελών διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων, και να παρέχει βοήθεια με την πρόληψη και τη διαμεσολάβηση των συγκρούσεων ·

(γ) Ενθάρρυνση της κατάρτισης των κυβερνητικών στελεχών σε αποτελεσματικές στρατηγικές υπέρβασης προβλημάτων.

(δ) Ενθάρρυνση των προσπαθειών των ηγετών να συζητήσουν εντός των κοινοτήτων τους τις αιτίες διακρίσεων, και τις εξελισσόμενες στρατηγικές για την αντιμετώπιση αυτών των αιτιών ·

(ε) Μιλώντας εναντίον της μισαλλοδοξίας και συμπεριλαμβάνοντας την υποστήριξη ότι το θρησκευτικό μίσος αποτελεί υποκίνηση σε διακρίσεις, εχθρότητα ή βία ·

(στ) Υιοθέτηση μέτρων για την ποινικοποίηση της υποκίνησης για επικείμενη βία που βασίζεται σε θρησκεία ή πεποιθήσεις ·

(ζ) Κατανόηση της ανάγκης να καταπολεμηθεί η περιφρόνηση και τα αρνητικά θρησκευτικά στερεότυπα των προσώπων, καθώς και η υποκίνηση του θρησκευτικού μίσους, με στρατηγική και εναρμόνιση των δράσεων σε τοπικό, εθνικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο μέσω, μεταξύ άλλων, εκπαίδευσης και ευαισθητοποίησης ·

(η) Αναγνωρίζοντας ότι η ανοιχτή, εποικοδομητική και πλήρης σεβασμού συζήτηση των ιδεών, καθώς και ο διαθρησκευτικός και διαπολιτισμικός διάλογος σε τοπικό,

εθνικό και διεθνές επίπεδο, μπορούν να διαδραματίσουν θετικό ρόλο στην καταπολέμηση του θρησκευτικού μίσους, της υποκίνησης μίσους και της βίας ·

6. *Καλεί όλα τα κράτη:*

(α) Να λάβουν αποτελεσματικά μέτρα για να διασφαλίσουν ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι στη συμπεριφορά τους κατά την άσκηση των δημόσιων καθηκόντων τους δεν εισάγουν διακρίσεις εις βάρος προσώπου με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις

β) Να προάγουν τη θρησκευτική ελευθερία και τον πλουραλισμό, προωθώντας την ικανότητα των μελών όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων να εκδηλώσουν τη θρησκεία τους και να συνεισφέρουν ανοιχτά και σε ισότιμη βάση στην κοινωνία ·

(γ) Να ενθαρρύνουν την εκπροσώπηση και την ουσιαστική συμμετοχή των προσώπων, ανεξάρτητα από τη θρησκεία τους, σε όλους τους τομείς της κοινωνίας ·

δ) Να καταβάλουν έντονες προσπάθειες για την αντιμετώπιση του θρησκευτικού προφίλ, το οποίο είναι κατανοητό ότι είναι μια ύπουλη χρήση της θρησκείας ως ένα κριτήριο για τη διεξαγωγή ερωτήσεων, αναζητήσεων και άλλων διαδικασιών έρευνας στο πλαίσιο εφαρμογής του νόμου ·

7. *Ενθαρρύνει τα κράτη να εξετάσουν το ενδεχόμενο επικαιροποίησης των προσπαθειών που καταβάλλονται στο πλαίσιο αυτό ως μέρος της συνεχιζόμενης υποβολής εκθέσεων προς το Γραφείο του Υπατου Αρμοστή των Ηνωμένων Εθνών για τα ανθρώπινα δικαιώματα ·*

8. *Καλεί τα κράτη να υιοθετήσουν μέτρα και πολιτικές για την προώθηση του πλήρους σεβασμού για την προστασία των τόπων λατρείας και των θρησκευτικών χώρων, των νεκροταφείων και των ιερών, καθώς και του να λαμβάνουν μέτρα σε περιπτώσεις που είναι αυτά ευάλωτα σε βανδαλισμούς ή καταστροφές ·*

9. *Ζητεί ενισχυμένες διεθνείς προσπάθειες για την προώθηση ενός παγκόσμιου διαλόγου για την καλλιέργεια μιας κουλτούρας ανοχής και ειρήνης σε όλα τα επίπεδα, με βάση το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ποικιλομορφίας των θρησκειών και των πεποιθήσεων και αποφασίζει να προετοιμάσει μια ομαδική συζήτηση για αυτό το ζήτημα κατά τη δέκατη έβδομη σύνοδό του, μέσα στο πλαίσιο των δυνατοτήτων που παρέχουν οι υπάρχοντες πόροι.*

*46η συνεδρίαση
24 Μαρτίου 2011*

(Μετάφραση του Ψηφίσματος 16/18 από το Αγγλικό πρωτότυπο)